

СТУПІНЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДОСЛІДЖЕНОСТІ: МЕТОДИКА І ПРАКТИКА

УДК: 902.2[477.42]

А. П. Томашевський

ІСТОРІЯ ТА СТУПІНЬ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ОВРУЦЬКОЇ ВОЛОСТІ

У статті дано огляд історії вивчення давньоруських археологічних пам'яток літописної Овруцької волості. Особливу увагу приділено процесу поступового накопичення кількості відомих (виявлених) пам'яток X—XIII ст. Виділені основні етапи історії археологічних досліджень Овруцької волості. Спеціально висвітлюється сучасний етап, пов'язаний з діяльністю Овруцької експедиції ІА НАН України. Відзначаються радикальні кількісні і якісні зміни джерельної бази давньоруських пам'яток, які відбулися в результаті виконання наукових програм Овруцького проекту, починаючи з 1996 р. Констатується досягнутий порівняно високий ступінь археологічної дослідженості Овруцької волості, як окремого історико—соціального організму. Подається характеристика ключових засад, змісту складових частин та значення параметрів методики вивчення та оцінки ступеню археологічної дослідженості.

Ключові слова: археологічна карта, археологічний потенціал, археологічне пам'яткознавство, база даних, давньоруський, історико-соціальний організм, Овруцька волость, Овруцький кряж, Овруцький проект, Овруцька експедиція, Овруцька пірофілітова індустрія, ступінь археологічної дослідженості, система заселення, В. Б. Антонович, І. П. Русанова, Г. Оссовський, К. О. Ставровський, Б. А. Звіздецький.

Історія археологічного дослідження літописної **Овруцької волості** нерозривно пов'язана з системою притаманних цьому історико-соціальному організму особливостей і взаємопов'язаних унікальностей. Історична Овруцька волость формується на півночі підкореного древлянського племінного князіння у складі Київської землі. Цю територію вчені різних гуманітарних дисциплін — археологи, антропологи, етнографи, мовознавці, — визна-

чають як найдавнішу **слов'янську прабатьківщину**. Давньоруська Овруцька волость першою із руських волостей згадується в літописі (977 р.) та згідно з різними середньовічними джерелами займала максимальну площу біля 22000 км². В сьогоденньому адміністративно-територіальному поділі ця територія повністю обіймає площу шести районів Житомирської області, ще трьох частково, а також відносно невеликі смуги територій суміжних Рівненської та Київської областей [Історичний..., 2010, с. 207, 216, 247, 249]¹. Означені межі Овруцької волості вписані у прямокутну дослідницьку робочу рамку розмірами 350 × 190 км, площею понад 66000 км². Унікальне поєднання природних умов — особливої геологічної і тектонічної історії, контрастної ландшафтної структури, різноякісного рельєфу, мінеральних покладів, сировинних запасів забезпечувало особливо привабливі умови для заселення і освоєння території Овруцької волості з часів палеоліту. До цього треба додати ще виключні переваги середньовічного історико-географічного положення регіону — його відносну близькість до Києва та знаходження на широтній смузі первинної Руської Землі та вісі культурних та економічних зв'язків Київ — Прага — Моравія — Західна Європа.

Крім власного самостійного наукового значення, питання вивчення історії археологічного дослідження історичної Овруцької волості є важливим також з огляду на особливості нинішнього поточного етапу цих робіт. Адже в результаті понад 20-річних спеціальних комплексних історико-археологічних досліджень, волость стала практично найбільш розвіда-

ною територією України та Східної Європи. Завдяки заздалегідь спеціально продуманим програмам та планам, свідомо організованим і проведеним мультисезонними розвідкам та розкопкам, площа літописної Овруцької волості та її історичної серцевини на просторах реліктового Овруцького лесового острова отримала безпрецедентно високий ступінь археологічної дослідженості (далі — САД).

Поряд з іншими природними та історико-культурними особливостями досягнутий порівняно високий САД робить цей історичний організм та історію його вивчення показовим науковим полігоном, а отриманий при цьому досвід, — вартим спеціального викладу, узагальнення та методичного поширення. Ми отримуємо ексклюзивну можливість порівняти історію, ключові характеристики та коректно оцінити значення двох основних складових частин історії археологічного дослідження окремого територіально потужного історичного організму давнини — *Овруцької літописної волості*. Ці дві частини ми умовно, в робочому порядку, називаємо 1) спонтанно і поступово попередньо накопиченою і «паперовою» та 2) свідомо створеною сучасними системними розвідками та інформаційно новітньою. Кількісна і якісна різниця отриманих результатів формування і порівняння цих частин дозволяє чіткіше уявити методичні і практичні переваги спеціально організованого інтенсифікованого археологічного обстеження території відповідного історико-соціального організму (далі — ІСО) і сформулювати ключові параметри та прийоми вивчення і оцінки ступеню її археологічної дослідженості. Збираючи і аналізуючи історію археологічного дослідження території овруцької волості, перш за все, відслідковували хід, обсяг та фактичні результати накопичення наукового знання про давньоруські пам'ятки цього ІСО.

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЛІТОПИСНОЇ ОВРУЦЬКОЇ ВОЛОСТІ: ВІХІ І ОСОБЛИВОСТІ ПЕРІОДІВ

Початковий етап. Наявність на території літописної Овруцької волості збережених, добре видимих історико-археологічних пам'яток, оповитих численними інваріантними місцевими народними легендами та напівнауковими переказами, сприяла появі і подальшому розвитку інтересу до них і спроб аматорського вивчення вже в XVIII ст. Перш за все, мова йде про відомі великі кургани Олегова могила в м. Овручі, Ігорева могила в с. Немирівці під сучасним Коростенем, руїни Василівської церкви і замкове городище в м. Овручі, а також городища стародавнього Іскоростеня. Ці пам'ятки

були знані здавна і відомості про них потрапляли вже до перших систематичних історичних творів, а також до окремих краєзнавчих описів та нотаток. Так, високий пагорб Олегової могили, що «*й до цього дня*» згадує В. М. Татищев у своїй праці «История Российская» [Татищев, 1773, с. 56]. Відомо також, що у 1710 р. він, ще молодим артилеристом, особисто оглядав в околицях Коростеня курган Ігорева могила [Гурвич, 1956, с. 154]. В «Истории государства Российского» М. М. Карамзіна є згадка про могилу Олега в Овручі: «*Могила Олегова в Несторово время была видима близ Овруча, где и ныне показывают оную любопытным путешественникам. Поле служило тогда кладбищем и для самых Князей Владетельных, а высокий бугор над могилою единственным Мавзолеем*» [Карамзин, 1818, с. 228]. Зацікавлення історичним сюжетом і обставинами загибелі князів Ігоря Рюриковича Старого та Олега Святославича Древлянського знаходило свій вираз у художніх творах та ілюстраціях, одним з самих цінних зразків яких є зображення Т. Г. Шевченком смерті Олега, князя древлянського, що датується 1836 р.

Обидві ці, важливі з точки зору їх змісту, наукового та культурного потенціалу, пам'ятки багато разів ставали об'єктами аматорських і по суті грабіжницьких, фактично ніяк не документованих, розкопок. Нагадаємо, що згідно літопису в 1044 р. «*Выгребена быста б княза Ерполкъ и Глезь снѣ Стбславѣ и крѣстиши кости єю и положи а въ цркви стѣѣ Бѣѣ*» [ПСРЛ, т. II. 1908, стб. 143].

Відомо, що ще в 1763 р. поміщиця села Немирівки розпочала розкопки кургану, в якому згідно місцевих переказів, було поховано київського князя Ігоря [Сендзьський, 1888, с. 360—361]. У 1847 р. М. Пі[й]отровський, який в різних публікаціях названий поміщиком, чиновником або парафіяльним священником, що займав посаду член-кореспондента Київської комісії по розбору давніх актів, здійснює пошуки, збирає колекції, проводить розкопки могил князів Ігоря поблизу с. Немирівка та Олега Святославича у м. Овручі [Левицький, 1893, с. 62—63, 140; Тарабукін, 2013, с. 231; 2003, с. 13—14]. Ці ж князівські кургани повторно розривалися військовими і на початку XX ст. в роки Першої світової війни [Фехнер, 1982, с. 243—244]. Очевидно, що детальному вивченню складної історії цих пам'яток і спробі науково аргументованого визначення їх культурно-хронологічної та соціально-майнової приналежності має бути присвячена спеціальна ґрунтовна робота.

План стародавнього Коростеня і його околиць (1823 р). Працюючи над кандидатською дисертацією, присвяченою дослідженню системи заселення, екології та господарству Східної Волині V—XIII ст., автор на початку 1990-х рр. знайшов у фонді відділу картографії

(нині — сектор картографічних видань) НБУ ім. В. І. Вернадського надзвичайно цікавий і в багатьох аспектах — унікальний рукописний картографічний документ, чітко датований 20.XI.1823 р. Він називається «План городища древняго Коростеня и окрестности онаго» (масштаб в 1 англ. дюймів 100 сажнів). З підпису відомо, що інструментальну зйомку здійснював капітан Стих, а власне креслив карту підпорщик Кафтарьов [План, 1823]. За тодішніх умов і обмежень нам довелося знімати з нього копію на кальку і прорисовувати контурами ті особливості рельєфу, тодішньої рослинності, гідромережі та власне позначки археологічних об'єктів, які в оригіналі високоякісно виконані кольоровими тонами, штрихами та позначками. Цей план, а по суті карта, разом зі схемами В. В. Хвойки, С. С. Гамченка, Ф. А. Козубовського, І. М. Самойловського та І. П. Русанової був описаний і покладений нами в основу синтетичної сукупної археологічної і географічної карти Коростенського мікрорегіону [Томашевський, 1993, с. 76—77, 273, рис. 36].

На плані спеціально підписані городище і замчище. Позначено 128 курганів в 7 групах та 2 крупних одиночних на лівому березі р. Уж та 127 курганів в 15 групах та кілька одиночних на правому березі. Всього, разом з одиночними насипами нараховуємо 260 курганів. Фактично, це зображення є картою, як за масштабом і площею, так і за своїм сутнісним змістом. Приблизна довжина сторони картографованої прямокутної ділянки становить 4,6—5,5 км, а площа — майже 22 км² або 2200 га.

Дуже імовірно, що цей унікальний для свого часу документ є першим відомим на території Овруцької волості, Київської землі, Полісся і Лісостепу спеціально створеним історико-археологічним планом, на якому відомо, точно і детально були нанесені всі відомі тоді городища, 22 курганні групи та окремі кургани давньоруської доби на території сьогоденного Коростеня.

Найраніші спеціальні археологічні плани з археологічними пам'ятками України були створені для античних міст Північного Причорномор'я. «План развалинам древнего Херсона» 1786 р. Пепелева, схоже, є найранішим [Тункина, 2002, с. 485]. У 1819 р. П. І. Кешпен зняв, а в 1822 р. опублікував план античної Ольвії. Плани Ольвії Бламберга та Муравйова-Апостола були надруковані в 1822 і 1823 рр. [Карасев, 1956, с. 10]¹.

Натомість, для лісової і лісостепової території нашої країни, для зони поширення давньоруської ойкумени план Стиха, наскільки ми знаємо, залишається найбільш раннім картографіч-

ним зображенням археологічної ситуації. Розмір картографічної рамки і кількість позначених окремих археологічних пам'яток, чіткість і формат їх зображення дозволяють вважати цей унікальний документ, скоріше, — першою археологічною картою регіону, аніж планом конкретної пам'ятки, наприклад — давнього міста. І цій іпостасі він точно найбільш давній на наших теренах. Зазначені фактори, що визначають особливе значення цієї карти визначають подальший інтерес до персони її творців і виконавців, історії та обставин появи. Це також, на нашу думку, має стати темою окремого дослідження.

Дослідження середини XIX ст. В цей період зацікавлення до старовини, її артефактів та пам'яток в різних верствах тодішнього населення формує декілька напрямків і форм активності у вивченні минулого всієї України і території історичної літописної Овруцької волості — зокрема.

Першим назвемо лінію на становлення власне наукових археологічних досліджень краю. З'являються центральні та регіональні інституції, які починають формулювати певні програми і плани наукової діяльності, утворюють структури, започатковують звітність, відкривають можливості для публікацій, утворюють наукові осередки тощо. Зокрема, мова йде про утворення в жовтні 1835 р. у Києві «Тимчасового комітету з розшуку старожитностей», заснування у 1836 р. Волинського губернського статистичного комітету і початок діяльності Київської археографічної комісії в 1843 р. Співробітник археографічної комісії В. Сівіцький (Си[а]вицький) у 1845/1846 р. проводить розкопки у Коростені. А вже згаданий М. Піотровський, крім розкопок княжих курганів, вів обстеження Овруцького повіту, виявляв колекції знайдених та викопних старовинних предметів у місцевих поміщиків, збирав інформацію та знахідки. Комісія планувала відрядити до Овруча академіка Ф. Г. Солнцева і професора О. І. Ставровського для дослідження руїн церкви Св. Василя, з метою зробити детальні плани і малюнки з неї [Тарабукін, 2003, с. 12].

Сутність, перебіг і результати цих робіт, поки що не з'ясовані у належному обсязі. Але напевно вони означають собою початок нової галузі досліджень, пов'язаних з вивченням руїн та проектами відновлення і подальшого збереження унікальної пам'ятки Овруча, Овруцької волості, Русь-України — давньоруського храму святого Василя в Овручі. Розпочавшись в середині XIX ст., ці дослідження розгорнулися на новому етапі вже на початку XX ст. Окрема, присвячена цьому храму науково-практична програма діє і в нашому Овруцькому проекті. Не виключено, що екстраординарний професор університету святого Володимира О. І. Ставровський провадив тоді й інші розвідкові дослідження на території Овруцького повіту

1. Принагідно дякую пані А. В. Буйських за люб'язно надану консультацію і рекомендовані джерела, щодо найстаріших археологічних планів античних пам'яток України.

[Ярмошик, 2008, с. 7]. Історико-археологічна активність та діяльність окремих науковців на території Східної Волині цієї доби ще не достатньо вивчена.

Другим напрямком є поміщицькі розкопки курганів, які важко вважати навіть любительськими. Сюди ж відносимо діяльність колекторів і збирачів старовинних артефактів та скарбів, які в переважній своїй масі мали суто комерційно-спекулятивні мотиви й стимули. Цей напрямок найближче стосується сьогоденного буму шаленої активності «чорних копачів» скарбошукачів-мародерів. Він найбільш віддалений, або, чесніше — протистоїть, науковому пізнанню та необхідності збереження історико-археологічної спадщини. Відсутність будь якого державного піклування та слабкість нерозвинених інституцій та відповідних установ дуже зближують сьогодення і той період, демонструючи всю глибину падіння сучасних суспільних та державних уявлень про необхідність вивчати та зберігати наше безцінне історико-культурне надбання та тисячолітню ідентичність.

Оцінюючи значення цього періоду в історії історико-археологічних досліджень Овруцької волості і всього регіону Східної Волині можемо констатувати декілька суперечливих, але цілком закономірних для тієї доби положень. В цей час по суті формуються і набирають певних обрисів основні наукові напрямки початкових і майбутніх досліджень. Обстеження місцевостей і розкопки велися ще аматорськи, без належної наукової фіксації, опису, одержаний тоді, іноді — ексклюзивний, матеріал є фактично втраченим. На жаль, через зазначені обставини, проведені в ті часи роботи мають дуже обмежене наукове значення. Виразним прикладом подібного положення може бути ситуація, відображена у праці Й. А. Хойновського, який переповідає, що його неназваний знайомий з Овруча в 1892 р. розкопав 120 (!) курганів біля с. Барди на Коростенщині та «уступил» автору чимало здобутих там предметів. Якщо це правда, то такі масштаби розкопок мали б дати дуже важливий за своїм масивом матеріал для аналізу і узагальнення. Натомість, Й. А. Хойновський на одній сторінці описує лише тільки 12 сокирок з усієї кількості знайдених в Бардах артефактів, не торкаючись інших питань стосовно обрядів, конструкцій, антропології, планіграфії тощо [Хойновский, 1896, с. 138—139].

У цілому, цей період зберігає значну кількість слабо вивчених тем, постатей, суперечливих уривчастих фрагментів інформації, які, звісно, потребують набагато глибшого, детальнішого та розлогішого спеціального дослідження і висвітлення.

Дослідження останньої третини XIX ст. Готфрід Оссовський. В історії дослідження Овруцької волості важливе значення посідає

діяльність Г. Оссовського, який вийшов у відставку і влаштувався на службу у Волинський губернський статистичний комітет. Паралельно, разом з І. Біликом, О. Б. Братчиковим, П. А. Косачем, Л. В. Крушинським він організовує краєзнавчий осередок при статистичному комітеті, завдяки цілеспрямованій діяльності якого у 1870-х рр. на Волині розпочинається наукове вивчення краю [Костриця, 2005, с. 27—28].

У другій половині 1860-х рр. Г. Оссовський першим дослідив і опублікував геологічно-мінералогічні дослідження овруцьких кварцитів та пірофілітового сланцю, локалізує їх місцезнаходження, ідентифікує місцеві поклади із зразками з давньоруських будівель в Овручі та Києві. Він багато подорожує, збирає не тільки мінералогічні матеріали, але й все більше цікавиться археологічними пам'ятками та знахідками. В цей час він публікує свої «Из путевых заметок по Вольнской губернии». Розвиваючи свої спостереження за використанням кам'яних порід Овруччини в різні історичні періоди, дослідник першим робить і публікує низку ключових засадничих положень, які започатковують з тих пір окремих, дуже важливий напрямок комплексних природничо-археологічних досліджень.

У 1874 р. на III археологічному з'їзді в Києві Г. Оссовський зробив дві взаємопов'язані доповіді [Оссовский, 1878а; 1878б] про різні аспекти того явища, яке ми сьогодні називаємо Овруцькою індустрією пірофілітового сланцю (далі — ОП) [Ивакин, Томашевский, Павленко, 2010, с. 391—393]. У цих роботах міститься низка ключових постулатів, які лежать в основі практично всіх подальших досліджень використання мінеральних ресурсів Овруцької волості в історичну добу. Вчений констатує, що в околицях сіл Нагоряни і Каменщина зустрічаються розсіяні по полях невеликі кам'яні вироби, схожі на крупні намистини, вироблені з червоного шиферу місцевих покладів. Хронологія і функціональне визначення ще не цілком з'ясовані, ще немає визначення цих «намистин» як шиферних (пірофілітових) прясел. Однак, дослідник впевнено стверджує, що це та сама порода, котра зустрічається в київських пам'ятках старовини у вигляді будівельного та орнаментального оздоблюваного матеріалу. Він зазначає, що ці вироби «замечательны тем, что они представляют изделия ещё неоконченные и тем дают возможность ознакомиться с производством каменных работ». Аналізуючи незакінчені зразки і відходи, Г. Оссовський, намічає основні етапи виробництва пряслиць та зазначає, що судячи з кількості заготовок та відходів, в околицях вказаних сіл існувало «главное производство этих изделий, так—сказать, главная их фабрика» [Оссовский, 1878б, с. 177—178]. Саме ці роботи Г. Оссовського не тільки започаткували озна-

чену тематику та напрямок досліджень, але й знайшли швидко поширення в наукових та краєзнавчих колах Європи [Див. напр.: Kohn, Mehliis, 1879, s. 296—297, fig. 135].

В останні десятиліття XIX ст. свої кабінетні та польові пошуки, які в тій чи іншій мірі стосуються території чи проблематики Овруцької волості, ведуть, крім вже згаданих вище вчених, також Я. Я. Волошинський, В. П. Рогге, К. В. Болсуновський, Й. А. Хойновський, О. А. Фотинський та краєзнавці М. І. Коробка, Б. М. Прушинський, М. І. Теодорович, С. С. Гамченко [Ярмошик, 2006].

Археологічна карта Д. Я. Самоквасова (1888 р.). Перша археологічна карта (далі — АК) Волинської губернії (у т. ч. — сучасної Житомирщини і основної частини Овруцької волості) була створена професором Д. Я. Самоквасовим на підставі опрацювання матеріалів, отриманих в результаті анкетування, здійсненого у 1873 р. губернськими статистичними комітетами. У 1888 р. ІАК видала в Санкт—Петербурзі літографічно відтворений рукописний текст «Сборника топографических сведений о курганах и городищах в России. Волинская губерния», що містив інформацію про 158 городищ і понад 5760 курганів у межах губернії [Сборник, 1888]. Імовірно, що додатком до цієї роботи мала стати кольорова «Карта археологических древностей Волинской губернии», створена землеміром Івановим в Волинській губернській креслярні у 1887 р., яка нині зберігається у фонді Сектору картографічних видань НБУ ім. В. І. Вернадського [Карта, 1887].

Проведений нами аналіз показує, що в межах історичної Овруцької волості в цьому виданні нараховувалося 63 археологічні пам'ятки: 12 городищ та 51 курганный могильник з 1316 курганами біля окремих населених пунктів (далі — НП) в 14 волостях Овруцького повіту.

Проте, ці цифри можуть бути далеко не остаточними із огляду на результати здійсненого нами порівняння текстуального та картографічного джерел даної АК, побудованої на основі даних волосних анкет. Наприклад, в тексті видання 1888 р. стосовно Покалівської волості міститься констатація «*В пределах этой волости имеется 102 кургана, но местонахождение их обозначено неполно и неясно*» [Сборник..., 1888, с. 98]. Натомість, на карті 1887 р. в межах цієї ж адміністративної одиниці позначено 8 курганных могильників з сукупною кількістю 85 курганів (від 5 до 30 насипів в кожному) біля сс. Стугувщина, Хлупляни, Нагоряни, Скребелічі-Матвієвичі, Геєвичі та Желонь. Це означає, що у розпорядженні картографа землеміра Іванова знаходилися диференційовані дані волосних анкет стосовно як мінімум декількох сіл Покальовської волості із зазначенням кількості відповідних курганів і груп та їх імовірного місцезнаходження. Забігаючи трохи наперед, зазначимо, що існуван-

ня таких даних з цієї волості підтверджується матеріалами АК професора В. Б. Антоновича, де як раз вміщена інформація про ті самі 102 кургани біля сіл Скребелічі (32 кургани), Нагоряни (1), Хлупляни (12), Стугувщина (12), Желонь (30), Геєвичі (15), з відповідними посиленнями на донесення Покалівської волості [Антонович, 1900, с. 22]. Чому ці матеріали не знайшли свого відображення в тексті Д. Я. Самоквасова — це закономірне питання, що потребує свого спеціального вивчення та оцінки. Тим більше, що це вже тоді був (і зараз є), один з найбільш густо насичених археологічними пам'ятками, у т. ч. — унікальними пірофліто-обробними виробничими комплексами, регіон України. Не такі суттєві розбіжності між текстовими та картографічними даними АК 1888 р. існують й щодо інших адміністративних регіонів території літописної Овруцької волості. Нагадаємо також, що ще у 1874 р. Д. Я. Самоквасов, у співавторстві з В. Б. Антоновичем, друкують «Инструкцию для описания городищ, курганов и пещер и для производства раскопок курганов», розроблену разом з Л. К. Івановським спеціально до III Археологічного з'їзду [Инструкция..., 1874, 1878].

Археологічна карта В. Б. Антоновича (1900 р.). Останню чверть XIX ст. в розвитку української археології ми умовно вважаємо епохою В. Б. Антоновича. Саме в цей час, цей видатний вчений, поряд з історичними, етнологічним, нумізматичними студіями розпочинає активні археологічні дослідження. Характерно, що вже перші його археологічні публікації присвячені методичним питанням, а також збору і оприлюдненню регіональних археологічних карт [Инструкция, 1874; Антонович, 1878]. Розквіт археологічної діяльності В. Б. Антоновича припадає на 1880—90-ті рр., коли він здійснює масштабні розкопки і в 1893 р. за їх результатами друкує монографію «Раскопки в стране древлян» [Антонович, 1893]. Далі вчений видає підсумки своєї багаторічної титанічної праці по збору, систематизації та впорядкуванню АК Київської (1895 р.) та Волинської (1900 р.) губерній [Антонович, 1895; 1900]. Значення АК В. Б. Антоновича, на нашу думку, практично неможливо переоцінити. Вони не тільки не втратили свого наукового значення у своїй фактичній частині, але й досі залишаються носіями і виразами важливих методологічних і методичних принципів¹.

1. Ми впевнені, що всебічний глибокий аналіз змісту і значення цих робіт професора В. Б. Антоновича, як і системне пізнання його археологічних поглядів та результатів досліджень, реконструкція програми історико-археологічного дослідження давньоруських та українських земель, історіософії комплексного вивчення минулого та інших важливих питань є сьогодні особливо гостроактуальними і потребують свого спеціального, імовірно — колективного, вивчення та усвідомлення.

Для наочного і очевидного розуміння значення складених карт В. Б. Антоновича є необхідність порівняти дві АК однієї й тієї самої території — історичної Овруцької волості в межах Волинської губернії кінця XIX ст., які розділяє всього 12 років (табл. 1).

У табл. 1 ми звели основні кількісні показники двох карт. Наочно помітно, що АК Волинської губернії, створена В. Б. Антоновичем, кількісно і якісно принципово відрізняється від зведення даних волосних анкет по пам'ятках археології, здійснене Д. Я. Самоквасовим. Загальна кількість археологічних пам'яток, а також курганів, зібраних в АК В. Б. Антоновича практично втричі більша, ніж у АК Д. Я. Самоквасова. АК 1900 р. містить інформацію про вдвічі більше городищ, ніж АК 1888 р. Та сама таблиця наочно ілюструє різницю не тільки суто кількісну, але й якісно-кількісну між порівнюваними АК. Вона, перш за все, полягає у різкому збільшенні видів археологічних пам'яток, які фіксує АК В. Б. Антоновича. Ми бачимо, як крім надземних видимих городищ і курганів з'являються невідомі для волосних анкет типи поселенських пам'яток — стоянки, майстерні, місцезнаходження окремих артефактів, тощо.

Якісна різниця проявляється в усіх параметрах порівняння АК Д. Я. Самоквасова та В. Б. Антоновича. Так, абсолютно різняться формат, оформлення і макетування цих видань (лінотипія рукопису 1888 р. і повноформатний друк АК 1900 р.).

В АК В. Б. Антоновича глибоко продуманий і зручний у користуванні науково-довідковий апарат, чітко систематизована джерельна база. Кожне повідомлення про пам'ятку біля конкретного населеного пункту супроводжується тут же поданими відповідними посиланнями на використані джерела інформації. Видання містить чітко структуровані географічний та предметний покажчики. В останньому гармонійно поєднані культурно-хронологічна класифікація епох та поділ пам'яток за типами. Кардинальна кількісно-якісна різниця між означеними АК полягає у кількості і обсязі зібраного, обробленого та проаналізованого матеріалу. Очевидно, що ця базова відмінність полягає у кількості і змісті залучених джерел інформації.

Для створення АК Волинської губернії В. Б. Антонович, крім сотень волосних донесень використав більше 40 друкованих видань, 18 рукописних матеріалів, 18 музейних та 13 приватних колекцій, щоденники, повідомлення і замітки окремих дослідників. Первинна інформація збиралася, сортувалася та оброблялася вченим у формі окремих карток — тодішньому варіанті бази даних та карт (зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського).

Вирішальну роль у культурно-хронологічному і функціональному визначенні археоло-

Таблиця 1. Порівняння двох АК Волинської губернії: Д. Я. Самоквасова (1888) та В. Б. Антоновича (1900)

Типи пам'яток	Д. Я. Самоквасов	В. Б. Антонович
Городищ	158	348
Курганів	5760	15347
Стоянки	—	47
Майстерні кам'яної доби	—	22
Майстерні пряслиць	—	7
Мегаліти	—	4
Вали змієві	—	8
Вали посадські	—	17
ПСВ будови	—	23
Кам'яні хрести	—	21
Монетні знахідки	—	750
Інші види	—	277
Разом	5918	16871

гічних пам'яток мали для В. Б. Антоновича конкретні археологічні знахідки, що накопичувалися, зберігалися і опрацьовувалися у низці музеїв, приватних колекцій та зібрань. Відомо, що в 1873 р. археологічна колекція Київського університету налічувала 1287 одиниць зберігання, а на початку XX ст. вона містила вже з понад 9 тис. предметів. Після смерті вченого у 1908 р. до музею надійшли знахідки з розкопок В. Б. Антоновича, завдяки чому кількість предметів у музеї перевищила 11000 [Данилевич, 1997, с. 387].

Розглянемо дещо детальніше джерельну базу даних, зібраних В. Б. Антоновичем, на підставі якої ми можемо скласти АК території Овруцької волості на момент публікації у 1900 р. Отже, база складена з 431 посилання на 78 окремих джерел та їх поєднання. Зокрема, серед найчисельніших груп джерел є донесення 23 волостей і 35 звернень до матеріалів МАО (імовірно — анкет), замітки і повідомлення 10 осіб, колекції 4 музеїв та 8 осіб, церковні літописи 9 сіл, біля 20 друкованих видань, різноманітні архівні справи та документи. На рис. 1 ми показуємо 13 найвживаніших джерел з усіх 78, залучених для складання АК Овруцької волості, на які зроблено 239 посилань (тобто більше 1/2) з усіх 431 зафіксованих.

Серед волосних анкет найбільша кількість (від 5 до 12) окремих посилань (тобто, практично — пам'яток) припадає на Барашівську, Велідницьку, Словечанську, Покалівську, Стримгородську та Малинську волості.

Хочемо окремо підкреслити, що приблизно 116 позицій, тобто не менше 1/4 всіх залучених джерел, більш або менш пов'язані у своєму походженні безпосередньо з В. Б. Антоновичем. Мова йде про його власні замітки, особисту та музейну університетську колекції, щоденники розкопок.

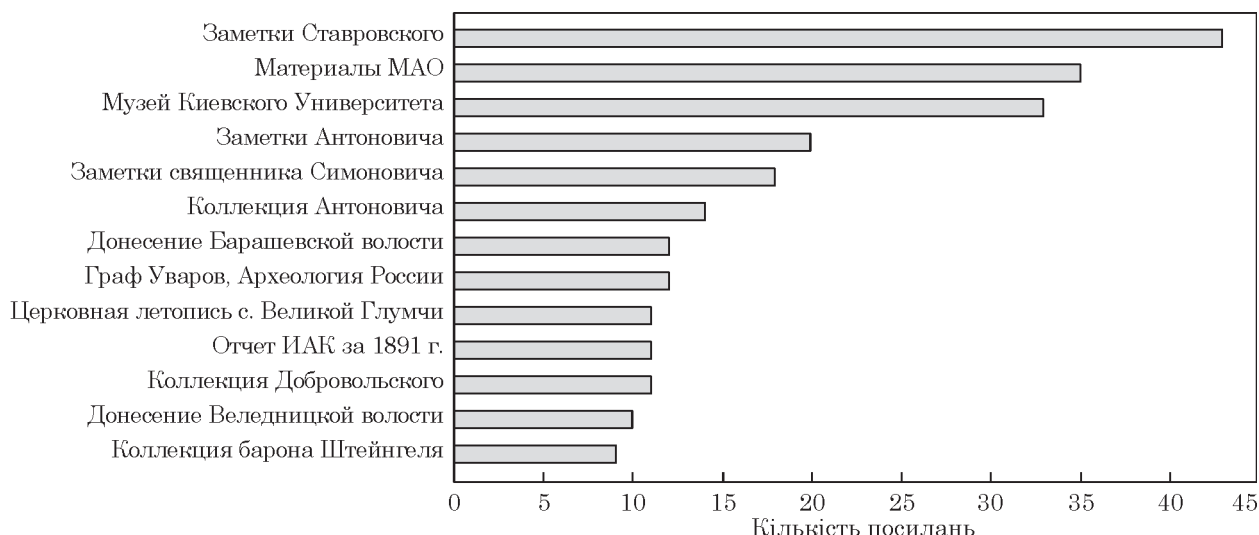

Рис. 1. Діаграма найбільш використаних джерел А.К. В. Б. Антоновича по археологічним пам'яткам Овруцької волості

Період, який ми в цілому пов'язуємо з різномплановою активною діяльністю В. Б. Антоновича, ознаменувався появою важливої якісної методичної та практичної новації. Мова йде про те, що поряд з традиційним, можна сказати — пасивним збором інформації та скуповуванням випадково зроблених окремих знахідок розпочинається і розгортається безпосередній перехід до свідомих цілеспрямованих польових досліджень — розвідок і розкопок. Крім інших важливих наслідків цей процес означив початок спеціальних пошукових розвідок поселенських і поховальних пам'яток, які не мали надземних ознак, а виявлялися лише за виходами залишків культурного шару на поверхню, які потрібно було вчитися правильно знаходити, ідентифікувати та інтерпретувати. Іноді, за потреби чи нагоди розвідки оперативного переростали у точкові розкопки знайдених археологічних об'єктів. В свою чергу, ці зрушення означали початок формування колекцій (серій) артефактів і їх комплексів, що були відкриті і відповідно задокументовані в результаті проведення професійних розвідок і розкопок.

Можна припустити, що В. Б. Антонович проводив розвідки паралельно з розкопками у південних і центральних регіонах сучасної Житомирщини у басейнах річок: Роставиці, верхнього і середнього Тетерева, Ірші і частково — Ужа. Його особисті замітки стосуються околиць сіл Бельківці, Стрижівка, Городськ, Мінейки і Мініни, Краснобірка, Фортунатівка, Макаров, Кімерка, Гостомель, південно-східних окраїн Овруцької волості — Ворсівки, Вишевич, Радомишля, Васьковичів, Закусил, Новаків, Стремиморода, Головків, Малина і Городища, Коростеня. С. В. Павленко звернув увагу на помітки «*vidi*», проставлених рукою В. Б. Антоновича на картках — матеріалах до історично-географічного словника по Овруцькому повіту. Відповідно, можливо

допускати, що дослідник особисто обстежив, принаймні, околиці Коростеня і с. Васьковичі [ІР НБУВ, ф. І, спр. 8197, картки №№ 144, 397, 403, 406].

На території Овруцької волості, в її ядрі на Овруцькому кряжі не менше 15 років (1874—1889) вів польові дослідження К. О. Ставровський. Саме на багаточисельні «Записки Ставровського» 43 рази посилається В. Б. Антонович, подаючи опис поселень, стоянок, майстерень, курганів біля сіл і містечок Ігнатпіль, Черевки, Нові Велідники, Коптівщина, Норинськ, Красносілка, Велика і Мала Хайча, Збраньки, Довгиничі, Шоломки, Шваби, Овруч, Нагоряни, Хлупляни, Матвієвичі, Переброди, Городець, Рудня-Сирниця, Сновидовицька Буда, Степанівка, Ємільчин, Горбов, Мала Глумча. К. О. Ставровський поводить також розкопки, наприклад, у 1888 р. досліджує курган біля с. Хлупляни. Ми надзвичайно мало знаємо про цю людину, яка підписує свої листи до М. Біляшівського, як секретар Археологічного і Геологічного Комітету Київського товариства природознавців («естествоиспытателей»). Зі змісту листування, знайденого С. В. Павленком у особовому фонді М. Ф. Біляшівського Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського [Там само, ф. XXXI, спр. 1749—1758], можна стверджувати, що крім М. Ф. Біляшівського, К. О. Ставровський спілкувався з В. Б. Антоновичем, графом О. С. Уваровим, П. Я. Армашевським, не виключено — бароном Ф. Р. Штейнгелем. Колекції, виявлені або придбані та звіти, підготовлені К. О. Ставровським опинялися у розпорядженні професора В. Б. Антоновича [Там само, ф. І, спр. 7847а]. Наявність в А.К. території Овруцької волості численних поселень і майстерень, в значній мірі, — заслуга «екскурсирующего» К. О. Ставровського, який здійснив справжні археологічні розвідки.

Таблиця 2. Археологічні пам'ятки Овруцької волості за даними АК В. Б. Антоновича: всіх періодів і потенційно давньоруські; всі разом, по типах пам'яток та в межах сучасних областей території України (без археологічних пам'яток Білорусі)

Овруцька волость, межі за Ю. І. Лозою	Давньоруські пам'ятки, разом	Область			Інше датування	Разом
		Житомирська	Київська	Рівненська		
Городища	28	26	1	1	8	36
Стоянки, селища	15	15	—	—	10	25
Курганні групи	171	157	9	5	4	175
Скарби	2	2	—	—	41	43
Окремі знахідки (ДР)	15	15	—	—	45	60
Майстерні	7	7	—	—	—	7
«Каменоломня шифера»	1	1	—	—	—	1
Окремі об'єкти	—	—	—	—	19	19
Разом	239	223	6	10	127	366

Кардинальне всебічне розширення джерельної бази по відношенню до матеріалів анкетування, а також свідоме проведення спеціальних розвідок в певних регіонах забезпечили незнану до цього якість, обсяг та глибину розроблених і створених В. Б. Антоновичем АК, що відразу стали високоякісними стандартами та зразками для наслідування.

Порівняльний підхід передбачає необхідність зіставлення відповідних АК однієї й тої самої території окремого ІСО на різних етапах розвитку джерельної бази та готовності актуальної бази даних пам'яток (далі — БД) і відповідної АК.

На момент укладання цієї роботи в межах максимальної площі Овруцької волості ми нараховуємо 239 потенційних давньоруських археологічних пам'яток, інформація про які походить з АК В. Б. Антоновича. Загалом, в межах Овруцької волості за АК В. Б. Антоновича, ми нараховуємо 366 археологічних пам'яток всіх періодів, разом з давньоруськими. Припускаємо, базуючись на зупиненому накопиченому Овруцькою експедицією локальному досвіді вивчення виявлених пам'яток Овруцької волості, що абсолютна більшість місцевих курганних груп належить до давньоруської доби. До основної території Овруцької волості, що розташована в межах сучасної Житомирської області, ми додаємо пам'ятки, які сьогодні розташовані в межах прилеглих до Житомирщини суміжних територій сучасних Київської та Рівненської областей. У часи В. Б. Антоновича, ці терени входили відповідно, до складу Волинської та Київської губерній, а їх археологічні пам'ятки були картографовані вченим у відповідних губерньських АК. Ми об'єднали їх засобами сучасних ГІС (географічні інформаційні системи) і БД в єдину систему тематичних шарів картопокриття. Північна, Мозирсько-Прип'ятська частина Овруцької волості, що сьогодні входить до складу Білорусі, а в XIX ст. була частиною Мінської губернії вилучається нами з порівняння, оскільки на цю територію не існувало

АК, синхронної по часу створення і співставної по формату та якісним параметрам з АК В. Б. Антоновича. Результати зведення і порівняння сучасних даних початку XXI ст. (2017 р.) і рубежу XIX — XX ст. (1900 р.) стосовно відомих пам'яток давньоруського часу на території історичної Овруцької волості представлені у табл. 2.

З усіх 366 археологічних пам'яток, відомих в АК 1900 р. на території Овруцької волості, 239 (тобто 2/3) віднесені нами до давньоруської доби. В свою чергу, як вже відзначалося, з загальної кількості 239 давньоруських пам'яток волості, відомих вже в 1900 р., 66 є поселенськими, 2 — скарбами, а решту складає 171 курганний могильник із 4610 курганами, 46 з яких вже були розкопані на час укладання АК.

Для того щоб правильно оцінити отримані числові параметри АК В. Б. Антоновича для Овруцької волості, очевидно потрібно порівняти її не тільки з попереднім етапом (дивись

Таблиця 3. Давньоруські пам'ятки Овруцької волості та їх розподіл за типами в АК В. Б. Антоновича; частки в сумі знайдених пам'яток після виходу АК В. Б. Антоновича та в сучасній кумулятивній АК і БД 2017 р.

Типи пам'яток	Пам'ятки давньоруського часу		
	БД В. Б. Антоновича	Поза БД В. Б. Антоновича	БД 2017 р.
Городища	28	12	40
Посади	—	14	14
Селища	15	282	297
Курганні групи	171	105	276
Скарби	2	—	2
Майстерні	7	—	7
Юпальні	1	7	8
Окремі знахідки, місцезнаходження	15	81	96
Разом	239	501	740

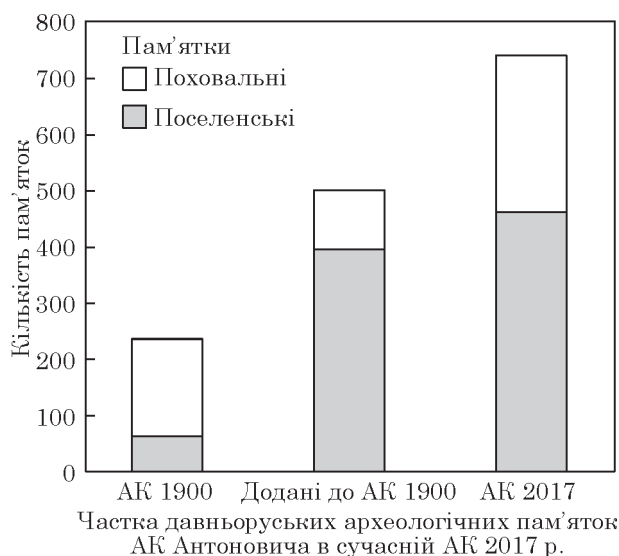

Рис. 2. Діаграма зміни співвідношення частки поховальних і поселенських пам'яток давньоруського часу в АК 1900 та 2017 рр.

вище про порівняння АК Д. Я. Самовкасова і В. Б. Антоновича), але й з наступним в часі зведенням інформації по давньоруських пам'ятках даної території (табл. 3). Таке зведення здійснене нами на підставі синтезу всіх зібраних даних попередніх досліджень території згаданого ІСО та обробки результатів наших спеціальних досліджень в межах програм Овруцького проекту, розпочаті у 1996 р. і діє досі.

Та сама картина, де підтипи археологічних пам'яток згруповані за основною ознакою — поселенські та поховальні (за виключенням двох скарбів), більш наочно демонструє кардинальні кількісно-якісні зміни у АК давньоруських пам'яток Овруцької волості, які очевидні в порівнянні АК 1900 р. та АК 2017 р. однієї й тієї ж території, отриманої в результаті багаторічних спеціальних польових досліджень (табл. 4).

На основі даних табл. 4 побудовано діаграму (рис. 2), яка наочно ілюструє ключові зміни, що сталися в результаті проведених спеціально спланованих та реалізованих тривалих розвідок в межах Овруцького проекту.

Цілком очевидно, що в АК В. Б. Антоновича кількісно переважали курганні могильники, що складала тоді 2/3 від всієї маси відомих на той час давньоруських пам'яток. Серед пам'яток давньоруського часу, зібраних після епохи В. Б. Антоновича, а практично — відкритих роботами Овруцької експедиції протягом 1996—2016 рр., кількісно переважають поселенські пам'ятки, що становлять 4/5 від всі нововиявлених старожитностей. Таким чином, на даний момент, співвідношення поселенських пам'яток (63 %) до поховальних (37 %) у обсязі всіх сукупно накопичених за всі роки досліджень давньоруських пам'яток Овруцької волості становить відповідно майже 2/3 до 1/3.

Таблиця 4. Зіставлення кількості поселенських і поховальних давньоруських пам'яток в АК

Типи пам'яток	Етапи					
	АК 1900		Після АК 1900		АК 2017	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Поселенські	66	28	396	79	462	63
Поховальні	171	72	105	21	276	37
Разом	237	100	501	100	738	100

Побіжно зазначимо, з огляду на результати спеціально проведених нами додаткових робіт, подібний балансовий розподіл між типами пам'яток у вибірці є одним з досить виразних індикаторів досягнутого високого САДу певної території певного ІСО.

Доповнюючи характеристику отриманої нами сучасної АК і БД зазначимо, що завдяки новітнім розвідкам і спеціальним історико-картографічним пошукам нам вдалося виявити і внести до БД ще 105 могильників з 818 курганами, які не були відомі за часів В. Б. Антоновича. Таким чином, всього по Овруцькій волості існувало 4948, або, приблизно, 5000 потенційних давньоруських курганів в 171 курганному могильнику, що були сумарно зафіксовані в ХІХ—ХХІ ст. В загальному числі відомих нам 740 давньоруських пам'яток Овруцької волості 239 були відомі і зафіксовані в АК проф. Антоновича, що складає приблизно 32 %, або 1/3. Нарешті, якщо додати до визначеного нами числа всіх виявлених давньоруських пам'яток Овруцької волості в межах України, відомі пам'ятки північної (Мозирсько-Прип'ятьської) частини волості, що знаходяться на території Білорусі, ми отримаємо результуючу цифру в 771 пам'ятку давньоруського часу.

Археологічна карта В. Б. Антоновича дозволяє дослідити конфігурацію розміщення і обриси розповсюдження давньоруських пам'яток в історичних межах літописної Овруцької волості. Ми спостерігаємо яскраво виражену особливо щільну територіальну концентрацію давньоруських археологічних пам'яток на Словечансько-Овруцькому кряжі. Достатньо виразно виділяються угруповання таких пам'яток у верхів'ях р. Уж і далі смугою через верхів'я р. Уборти до мікрорайону с. Глумчі й далі вниз за течією вздовж р. Уборть. Скупчення пам'яток Х—ХІІІ ст. знаходиться на середньому Ужі навколо Коростеня і поширюється на південний схід від нього до с. Стремигород. В басейні р. Ірші також є своє угруповання (починаючи від Малина і Городища вони тягнуться на північ в басейні рр. Лумлі і Різні до верхів'їв рр. Звіздаля та Кам'янки). Помітне скупчення на схід від м. Хабного (від с. Волч-

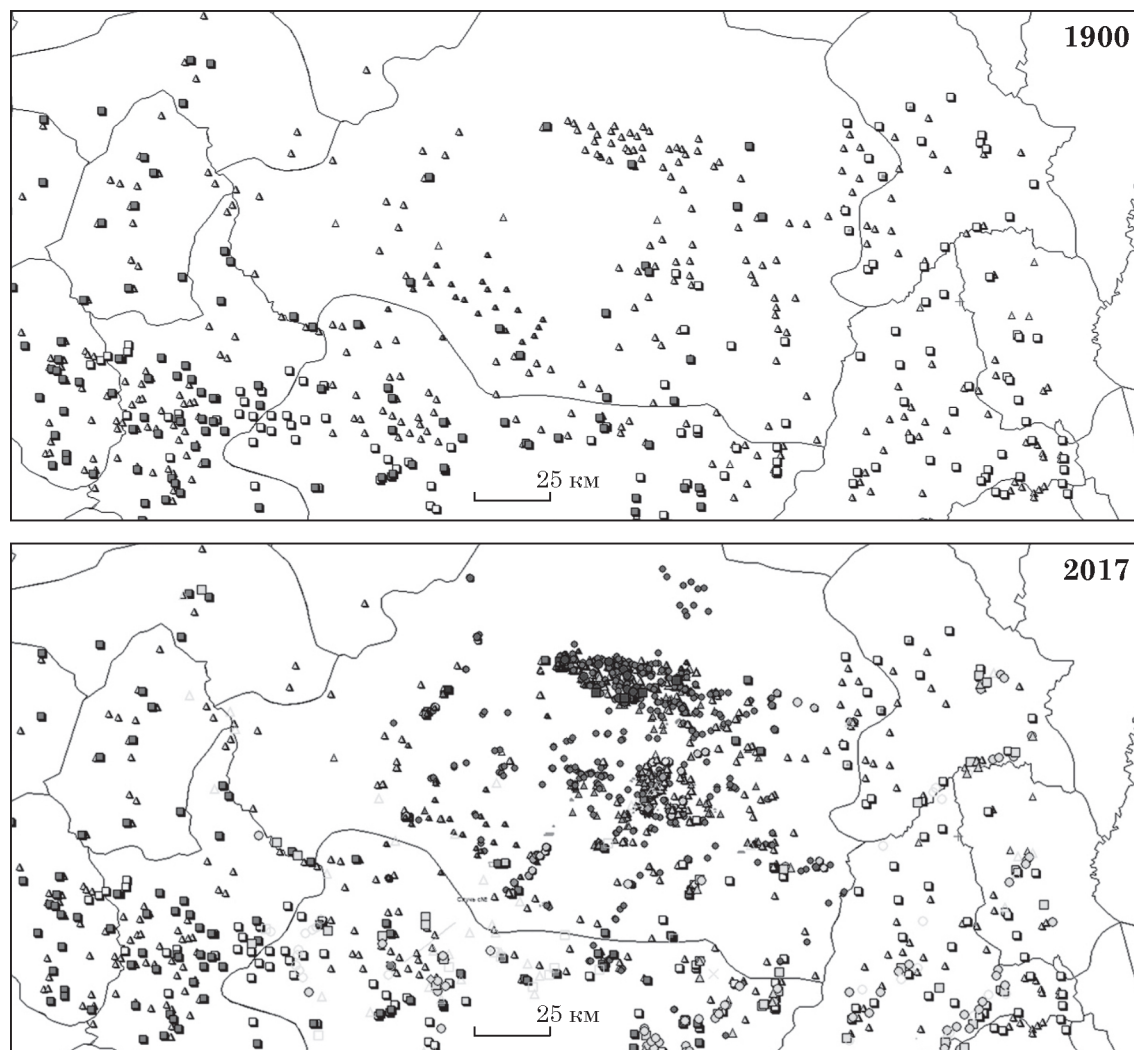

Рис. 3. Картохема зміни ступеню дослідженості давньоруських археологічних пам'яток Овруцької волості

кова на півдні (рр. Вересня, Бобер) й до басейну рр. Вільча, Ілія, Рудава на північ від Ужа). В цьому регіоні басейну нижнього Ужа і його тутешніх допливів практично всі, досить численні, городища, позначені у В. Б. Антоновича, є пам'ятками фортифікації раннього залізного віку. Натомість, на цій АК практично немає пам'яток в басейні р. Жерева та його допливів (рис. 3).

Фактично, на території сучасного Лугинського району та суміжних територій у вододільному міжріччі рр. Ужа, Перги, верхів'їв Уборти та середньої Случі в АК В. Б. Антоновича виразно помітна велетенська пуста пляма без пам'яток. Вже в наш час, після успішно проведених в цьому субрегіоні багаторічних розвідок Овруцької експедиції, ми можемо назвати це «парадоксом Лугинщини». Відсутність на цій території відомих археологічних пам'яток в добу складання АК кінця XIX ст. пояснюється мовчанням тих, хто давав відповіді на отримані волосні анкети. А от власне це саме мовчання, очевидно, пояснюється суто негативними суб'єктивними особ-

ливостей тодішніх місцевих урядників. Проведені нами розвідки відкрили картину щільного заселення цієї території протягом всіх історико-археологічних етапів. У тому числі, Лугинське Жеревське угруповання давньоруської доби є одним з самих потужних в межах Овруцької волості, а його пам'ятки — одними з самих цікавих об'єктів детальних обстежень (рис. 4).

Починаючи фактично з нуля, коли науці не було відомо тут практично жодної пам'ятки, на сьогодні ми виявили півсотні давньоруських пунктів: могильників з сотнями курганів та поселенських пам'яток сукупною площею більше 55 га. З впевненістю можна стверджувати, що археологічний потенціал Лугинщини ще далеко не повністю виявлений та оцінений. Нами визначені мікрорегіони для спеціального поглибленого вивчення з метою виявлення і впевненої фіксації надзвичайно цікавих, специфічних і тому — важливих пам'яток слов'янської доби. Також свого відкриття чекають деякі давньоруські та середньовічні центри, історичні населені пункти, тощо. Лугинське давньорусь-

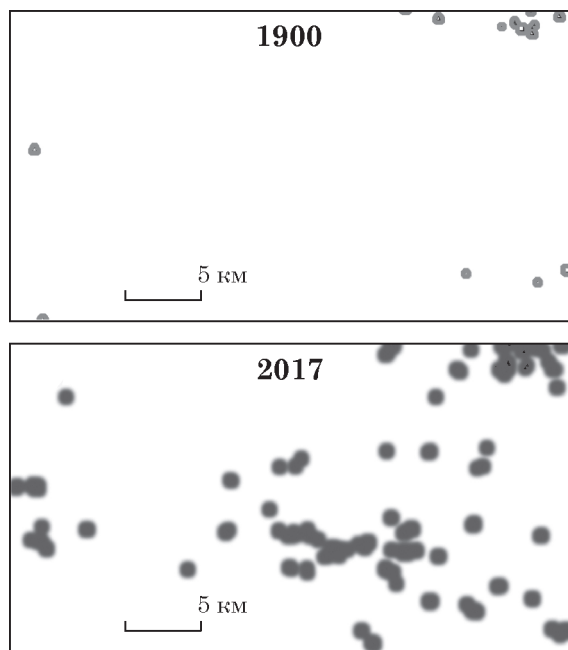

Рис. 4. Картохема зміни ступеню дослідженості давньоруських археологічних пам'яток регіону Лугини — Жерев

ке угруповання зайняло очевидну позицію на давніх шляхах, які з'єднували населення Овруцького князівства, середнього Ужа (сучасну Коростенщину), верхів'я Ірші і Ужа та міжріччя Уборти — Случі — Ірші — Ужа. На сьогоднішній день Лугинський регіон — це чи не єдиний вагомий приклад, коли реально існуючі пам'ятки не потрапили до анкет, а значить і на сторінки АК Д. Я. Самоквасова та В. Б. Антоновича. Це тим більш дивно, оскільки деякі пам'ятки здавна відомі місцевому населенню, яке знає і пояснює специфічні назви урочищ і легенди сіл. Найвиразніший приклад — це давньоруські городища поблизу сс. Кремно — Путиловичі та Великий Дивлин — Бучмани, які добре видні наочно, відомі місцевим мешканцям і вчителям-краєзнавцям, нинішні представники яких і вказали на ці пам'ятки. Як такі відомі надземні пам'ятки, кургани на кладовищах і на території низки поселень не потрапили до анкет та в поле зору тодішніх дослідників — певна загадка. В свій час, ще до початку наших польових розвідок поза межами Овруцького князівства, оцінюючи археологічний потенціал Житомирщини, ми помилково припускали, що відсутність пам'яток у АК В. Б. Антоновича та інших зведеннях, означає фізичну відсутність археологічних об'єктів, які в разі їх існування, мали б потрапити в поле зору різночасових науковців і відповідних публікацій [Томашевський, 2002а, с. 69—70]. Такі сюжети ще раз привертають нашу увагу до неодмінно необхідних детальних, а краще, — практично суцільних, розвідок обраних для вивчення територій.

Не такі значні за площею прогалини без пам'яток в АК В. Б. Антоновича помітні на пев-

них ділянках межиріччя рр. Тетерева та Ірші, на північ від Овруцького князівства, на захід від Уборти. В деяких місцях, наприклад — на східних краях Овруцької волості визначаються певні ланцюжки з курганних могильників, які ніби з'єднують колишні Овруцьку волость з суміжними Вишгородською та Чорнобильською волостями. Дослідження систем заселення та комунікаційних мереж Овруцької волості із залученням АК В. Б. Антоновича є найбільш цікавим і результативним на основі просторового картографічного ГІС-суміщення археологічних карт 1900 та 2017 рр. разом із картами населених пунктів XVII—XX ст. Крім всього іншого, таке порівняння наочно демонструє просторові закономірності та особливості історії археологічного вивчення територій та закономірності динаміки змін ступеню її археологічної дослідженості.

Сучасне моделювання засобами ГІС та укладання БД на матеріалах зібраних В. Б. Антоновичем, дозволяє оцінити очевидні скупчення і розрідження давньоруських археологічних пам'яток з точки зору щільності їх розташування і фіксації джерелами. Овруцький князівство і його продовження на південний схід в бік народицької течії Жерева — Ужа виглядають дуже щільно освоєними в данину, порівняно з будь-якими іншими регіонами в межах обох АК. Звісно, із порівняння слід вилучити величезні території, взагалі позбавлені археологічних пам'яток, переважно на північних та західних краях історичної Овруцької волості. Порівняння Овруцького лесового острова за допомогою накладання стандартної просторової рамки площею приблизно 112 тис. га з іншими найбільш заселеними в X—XIII ст. регіонами межиріччя Уборти — Случі — Ужа, Малинської Ірші, Звягольської волості на Случі та іншими, свідчить про значну скупченість пам'яток на Овруччині. Ця щільність давньоруських пам'яток на просторах Овруцького лесового острова перевищує аналогічні показники в інших регіонах, в тому числі — лісостепові екотони та зону навколо давнього Києва, в діапазоні від 3—7, а то й до 10 разів (на порядок). Причини такого згущення комплексні. Тут слід назвати сукупність сприятливих природних умов, які вабили людей здавна і сьогодні теж визначають густоту поселень і їх людність, яка значно перевищує не тільки зону оточуючого Полісся, але й типові лісостепові райони Правобережжя Середнього Подніпров'я. Іншими факторами є висока освоєність і розораність просторів Овруцького лесового острова, що забезпечувало можливості пошуку і знаходження артефактів господарюючими селянами та дослідниками. Тим більше, що щільність самих дослідницьких пошуків на Овруччині теж була підвищеною. Особливо результативними до і під час складання АК В. Б. Антоновича були спеціальні пошуки і розвідки Г. Оссовського та К. О. Ставровського.

Необхідно зауважити, що для ґрунтового, технологічно та методично сучасного аналізу АК 1900 р. нам потрібно було спеціально попередньо підготувати це джерело інформації. Цифрована інформація про пам'ятки, які входили до широкої дослідницької рамки історичної Овруцької волості, була занесена до відповідної БД, в якій окремо позначалися всі складові просторової ідентифікації, містилися числові параметри (площа, кількість курганів, артефактів, тощо), позначалися реконструйоване культурно-хронологічне визначення, структуровані джерела інформації та посилання. Комп'ютерне картографування засобами ГІС здійснювалося в окремих шарах — по губерніях, по типах пам'яток (городища, курганні могильники, поселення). В ході створення сучасної карти (реальні координати, проекція і експозиція) зв'язалися текстові прив'язки і відповідне положення та атрибути тієї самої пам'ятки на паперовій мапі В. Б. Антоновича. В ході цієї верифікації були виявлені не численні розбіжності між текстовими та картографічними даними АК В. Б. Антоновича. Пріоритет у виборі місця розташування пам'яток ми надавали даним власне самої паперової карти, оскільки стало зрозумілим, що не дивлячись на закономірні складності в зв'язку з використанням доступним тоді масштабом картооснови, професор В. Б. Антонович намагався наносити пам'ятки у відповідності з наявним у нього даними прив'язок і пропорційно до вживаного масштабу.

В. Б. Антонович і Овруцька давньоруська індустрія пірофілітового сланцю. АК Волинської губернії містить інформацію про 7 спеціалізованих поселень («майстерень») по виготовленню пряслиць: біля сіл Михайлівка, Каменецьзна, Коптевщизна, Збранки, Овруч, Нагоряни і Хлупляни. Чільне місце серед цих пунктів займають пам'ятки біля сіл Нагоряни, де згадуються «майстерні пряслиць», «*отброшенных на разных стадиях производства, обрезков и остатков*», а також Хлупляни, де зафіксована «*древняя каменоломня... и остатки мастерской пряслиць*» [Антонович, 1900, с. 22]. Показово, що саме при описі цих пам'яток В. Б. Антонович залучає найбільшу кількість першоджерел. Тут перераховані монографії О. С. Уварова, А. Кона і К. Мехліса, публікації Г. Оссовського, замітки К. О. Ставровського, колекції Музею Київського Університету, Стасенка, Новицького та Антоновича. Подібні, дещо менш об'ємні посилання ми зустрічаємо також при описі пам'яток Овруцької волості, які були відомі ще до публікації АК Д. Я. Самоквасова і В. Б. Антоновича. Зокрема, це стосується пам'яток біля Овруча, Збраньок, Норинська, Васьковичей, Іскорості.

Оцінка значення робіт професора В. Б. Антоновича для дослідження Овруцької волості буде неповною без згадки про вивчення **Овруцької**

околичної шляхти (далі — ООШ), — напрямок, започаткований науковцем ще в 1867 р., коли вийшли друком «Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России» зі спеціально підготовленою дослідником науковою роботою «Содержание актов об околичной шляхте» [Антонович, 1867]. Історик і археограф В. Б. Антонович, який починав свою плідну наукову діяльність, звернув увагу і описав цей історико-соціальний феномен та історико-культурний релікт Овруцької волості. Мова йшла про приблизно 50 родів т.зв. руської православної шляхти, яка жила в своїх родових селах-гніздах, не мала кріпаків, обробляла землю, виконувала державні служби, зберігала складні соціокультурні, обрядові, фольклорні особливості і всіляко підкреслювали свою окремішність, особливу ідентичність і дуже стародавнє шляхетське походження. Комплексно оцінивши ця явище, В. Б. Антонович дійшов висновку, що представники цієї околичної шляхти є нащадками давньоруських дружинників. В кінці ХХ ст. історик Н. М. Яковенко сформулювала альтернативну версію, за якою ці родини є нащадками приведених литовцями для служби татар [Яковенко, 1994]. Головне в цьому протиставленні не стільки етнокультурний фактор, скільки хронологічний. Або це людність, яка була «посажена» тут ще давньоруськими князями, або ці роди з'явилися на території Овруцької волості в після монгольську чи литовську добу. Це принципова різниця і ключове питання, що потребує свого спеціального дослідження і аргументованого науково вірогідного вирішення. В овруцькому проекті цей окремий напрямок реалізується через комплексне дослідження і порівняння різних невих систем заселення (далі — СЗ), вивчення динаміки історичної топографії НП ООШ, пізнання культурних особливостей, мікроісторії, виконання антропологічної і генетичної підпрограм [Томашевський, 2008, с. 478—488].

Розробка і успішна реалізація АК двох губерній мала низку різноманітних, дуже важливих, далекосяжних значень, які потребують і сьогодні свого спеціального дослідження і осмислення. Можемо висловити припущення, що не всі ці, віддалені в часі, але важливі чинники і ефекти в повній мірі передбачалися самим В. Б. Антоновичем.

Один з таких факторів можемо умовно назвати «пам'яткознавством на майбутнє». В цих АК на певний момент кінця ХІХ ст. були зафіксовані всі відомі тоді дослідникам археологічні пам'ятки, переважно — видимі наземні пам'ятки, городища та кургани. Значна частина, більшість з цих пам'яток у ХХ ст. була повністю або частково знищена і не збереглася до нашого часу. Ті пам'ятки, що збереглися і ще остаточно не втрачені, значно зменшилися у своїй кількості і були сильно спотворені в результаті свідомого нищення, незаконної госпо-

дарської експлуатації та мародерського розкрадання в XX і на початку XXI ст. Інформація про ці пам'ятки, їх кількість і місце розташування, є сьогодні абсолютно унікальною і визначає найважливіше значення АК В. Б. Антоновича. Ця обставина робить зведення В. Б. Антоновича абсолютно незамінним ексклюзивним джерелом знань про археологічну спадщину відповідного регіону, а також містить ключову інформацію, необхідну для реконструкції процесу знищення археологічних пам'яток.

Близьким за змістом до попереднього є аспект, який також пов'язаний зі збиранням, накопичуванням, впорядкуванням і систематизацією археологічних даних. Але крім того, що конкретна інформація про тодішній склад і стан конкретних пам'яток є сьогодні надзвичайно цінною, дуже важливим є й суміжний аспект, який умовно можна порівняти зі значенням сучасних БД. По-перше, В. Б. Антонович ретельно зібрав і систематизував всю наявну на той час не дуже чітку і розпорошену інформацію про археологічні пам'ятки, яка з'являлася протягом всього тривалого і суперечливого попереднього періоду. На момент укладання і друку була підведена наукова риска — підсумок всіх попередніх досліджень, включаючи його власні і його колеґ-кореспондентів розвідки і розкопки. По-друге, ця сама підсумкова риска, фахово сформульована і професійно оприлюднена, є сьогодні надзвичайно важливим, ексклюзивним, документально беззаперечним, чітко датованим базисом для порівняння з наступними етапами вивчення і спробами узагальнення археологічного потенціалу тих же територій. Цей чинник пояснює виняткове значення АК В. Б. Антоновича в розробці та апробації процедур та методик визначення і оцінки САД територій, зокрема наскрізного вивчення історичної Овруцької волості.

Викладені міркування є додатковими факторами, які обумовлюють методичне значення праць В. Б. Антоновича, що ще за його життя вважалися фахівцями взірцевими еталонами для наслідування, та які не тільки не втрачають, а набувають з часом все більшої науково-практичної ваги.

Дослідження початку XX ст. (до 1917 р.). Після виходу узагальнюючих АК Київської та Волинської губерній і завершення В. Б. Антоновичем власних активних польових досліджень, на початку XX ст. спостерігається нова хвиля достатньо професійних і в цілому, — набагато більш осмислених польових досліджень. Мова йде про розкопки курганів, які здійснюються в різних природно-історичних зонах літописної Овруцької волості і древлянської племінної території.

Всього сукупними зусиллями науковців цього періоду були проведені розкопки на 25 могильниках з 1034 курганами. В різних природних та історико-культурних зонах Овруць-

кої волості було розкопано і документовано не менше 126 курганів. Географічний розподіл могильників такий: Головки, Ковалі, Малин Городище, Рудня Борова на Ірші; Бабиничі, Кацовщина, Язберень, Липлянина, нижня течія Норині і Жерева біля Народич; Норинськ, Овруч, Речиця на схилах Овруцького кряжу і Норині; Барди, Веселівка, Коростень, Россохи і Татарновичі на середньому Ужі і Коростенщині; Андрієвичі, Зубковичі, ур. Княж між Ємільчиним та хут. Мокляки, Лопатичі, Олевськ, Підлуби, Тепениця на вододілі, витоків і в басейні Уборті, Рокитне в міжріччі витоків Льви і Ствиґи.

В. Б. Антонович в 1893 р. проводив розкопки курганів в Коростені і на Ірші, Ф. Р. Штейнгель в 1897—1905 рр. досліджував кургани на верхній і середній течії Ужа і на Норині [Антонович, 1893; Штейнгель, 1904]. Я. В. Яроцький 1902 р. вів розкопки Речицького могильника під Овручем, а основна зона його досліджень охоплювала верхів'ях Уборті з суміжними вододілами Уборті — Ужа — Случі та Ірші. Окрім 7 могильників він обстежував також городища Овруча, Олевська та Сущан [Яроцький, 1900а; 1900б; 1902а; 1902б; 1903а; 1903б]. На верхній Уборті працював у 1904 р. О. А. Фотинський [Фотинський, 1904]. В 1911 р. В. В. Хвойко проводить розкопки курганів під Коростенем і Овручем, які спеціально зорганізуються владою під час приїзду царя з нагоди освячення і відкриття відновленої церкви Св. Василя в Овручі [Виєзжев, 1954; Колеснікова, 2008]. Ці дослідження по суті сформували основу джерельної бази для вивчення поховальних пам'яток та практик на території літописної давньоруської Овруцької волості. З'явилися не тільки описові звіти проведених розкопок, але й перші узагальнення і спроби аналізу отриманих даних. На жаль, через подальші соціально-політичні катастрофи XX ст. власне самі матеріали цих важливих досліджень були втрачені. Практично не збереглися ні артефакти, ні антропологічні матеріали, ні сама первинна польова документація. Це робить фактично неможливим повноцінне сучасне наукове використання таких цікавих і важливих результатів проведених, значних для свого часу, польових досліджень.

В цю передреволюційну добу активно утворювалися та енергійно розвивалися нові інституції, які здійснювали дослідження території Овруцької волості, її природних, історичних та археологічних пам'яток. Набирає силу діяльність Городоцького музею барона Штейнгеля, який стає визнаним науковим, музейним та дослідницьким осередком Волині [Отчёт, 1905]. В 1900 р. після тривалої попередньої підготовки і реєстраційної тяганини нарешті було офіційно розпочато діяльність Товариства дослідників Волині. Засновниками і активними членами Товариства були С. С. Гамченко, Я. В. Яроцький, О. А. Фотинський, М. І. Короб-

ка, П. А. Тутковський [Тарабукін, 1995; Костриця, 2001, с. 53—110].

Навколо цих установ формуються творчі колективи фахівців і спеціалістів різних гуманітарних та природничих дисциплін, які реалізують принципи комплексного міждисциплінарного підходу у вивченні окремих територій та пам'яток. Широко практикуються тривалі в часі і просторі, досить багатолюдні «екскурсії», які по суті є справжніми сезонними комплексними науковими експедиціями. Вони виявляють та фіксують нові пам'ятки історії, археології, етнографії, геології, а також детально обстежують і визначають стан збереження вже відомих раніше пам'яток і місцевостей. Так, в ході таких експедицій, крім власне розкопок, Я. В. Яроцький з колективом науковців-краєзнавців обстежує *«теперешнєє состояниє»* і знімає плани Ігоревої та Олегової могил. А комплексна експедиція-екскурсія, очолювана Ф. Р. Штейнгелем, в 1900 р. здійснює обстеження по маршруту, що спеціально пролягає по найбільш цікавим в науковому сенсі археологічним місцевостям Овруцької волості: *«с. Могильно — м. Искоростень — д. Шартрице — д. Немеровка — с. Ходаки — с. Татарновичи — с. Сарновичи — х. Тартак — с. Закусилы — д. Селец — м. Народичи — с. Ласки — с. Кацовщина — с. Раковщина — д. Яцковичи — г. Овруч — с. Шоломки — д. Жуки — с. Збранки — д. Бондары — руд. Папирня — м. Норинск — м. Веледники — руд. Мощаница — д. Полчь — м. Лугины — д. Литки»* [Отчѣт, 1905, с. 6—11].

У 1909 р. розвідки і розкопки курганів у басейні р. Ірші проводить секретар історичної секції М. М. Белонін [Отчѣт, 1911, с. VII; Тарабукін, 2012, с. 288].

У цю добу розпочинає свою багаторічну наукову діяльність П. А. Тутковський. Під час обстеження і картографування значних просторів волинського Полісся, пов'язаних з прокладанням залізничних шляхів, він відвідає віддалені і майже непрохідні ділянки Правобережного Полісся, знайомиться з основними типами місцевих ландшафтів, геологічними, природними та історико-археологічними пам'ятками. Він започатковує серію друкованих комплексних природно-історичних описів басейнів річок, які утворюють природний гідрографічний каркас історичної Овруцької волості [Тутковський, 1911]. Особливо детально і професійно він вивчає геологічні і мінералогічні умови розповсюдження в Овруцькій волості унікальних покладів овруцького пірофілітового сланцю (лупаку) та пісковика (кварциту), пов'язаних з історією виникненням таких стародавніх геологічних утворень як Овруцький грабен та Коростенський плутон. Спеціальний інтерес П. А. Тутковський проявляє до виявлення і вивчення давніх розробок різних відмін пірофілітових сланців (кар'єрів, по місцевому —

«Ровків») [Тутковський, 1915]. Цією діяльністю вчений продовжує, активно розвиває і корегує важливі положення тематичного напрямку у вивченні давньоруського пірофілітообробного виробництва, започаткованого в свій час Г. Осовським.

Відновлення Свято-Василівського собору, розкопки П. П. Покришкіна і О. В. Щусєва. За період 1900—1917 рр. найбільшого розвитку та остаточного практичного завершення отримав науковий напрямок, пов'язаний із дослідженням та подальшим відновленням храму Св. Василя в Овручі. З 1903 р. розпочався документообіг, присвячений питанню відновлення руїн давньоруського храму. Проектом відновлення займався О. В. Щусєв, який здійснив свої початкові обстеження протягом 1904—1905 рр. Наступний етап досліджень, а саме земляні розкопки навколо руїн, було запропоновано провести під час будівельно-реставраційних робіт. Ці роботи, які здійснювали академік П. П. Покришкін та майбутній академік О. В. Щусєв за участю ще кількох, поки що не цілком впевнено встановлених помічників, тривали протягом 1907—1908 рр. У 1909 р. споруда була зведена, а оформлення інтер'єрів та розписів тривало до 1911 р., коли в лютому цього ж року реконструйований храм урочисто відкрили і освятили за участі спеціально прибулого для цього імператора Миколи II [Раппопорт, 1972].

На жаль, імовірно, що П. П. Покришкін так і не залишив обіцяного ним розгорнутого наукового звіту про здійснені розкопки. Практично єдиним реальним документальним джерелом інформації про основні параметри цих земляних досліджень є фотографії (розкопів, руїн храму і навколишніх територій, які потрапляли в кадр при фотографуванні об'єктів), що зберігаються у Фотовідділі Наукового архіву ІМК РАН [НА ІИМК РАН, ФА, ф. 1, О.319; О.377; О.415]. Ці фотографії ми намагалися прив'язати до сучасних орієнтирів і навколишнього ландшафту Василівської гори. Адже залишається низка дуже суттєвих і важливих питань та проблем, пов'язаних зі здійсненими на початку ХХ ст. розкопками і наступною реконструкцією храму Св. Василя. Для розуміння археологічної ситуації на прилеглих до храму просторах тераси лесового плато і однієї з найдавніших частин давньоруського міста проведені розкопки могли стати вирішальним моментом. Натомість, ми не маємо чітких даних про площу і конфігурацію розкопу (або розкопів). Уява про те, на яку відстань від фундаментів та стін відступали в різні боки зовнішні межі розкопів є дуже приблизною і не точною. Невідомою залишається і документально зафіксована досягнута глибина дна розкопу і, власне, — стратиграфія та характер залягання культурних напластунків, які утворилися навколо давньоруської споруди. Зовсім не має-

мо також даних про насиченість культурного шару знахідками і, тим більше, — про культурно-хронологічне та функціональне визначення імовірних місцевих артефактів. Невідомо, чи були виявлені під час розкопок якісь археологічні об'єкти (заглиблені, із заповненням), окрім знахідок уламків і фрагментів архітектурних конструкцій. Дослідження П. П. Покришкіна та О. В. Щусева носили яскраво виражений прикладний історико-архітектурний характер і не мали, на превеликий жаль, на меті вивчити археологічний контекст залишків храму і навколишньої території давньоруського міста. А територія ця могла бути місцем розташування і князівського палацу Рюрика Ростиславича і резиденції ієрарха місцевого духовенства. Можливості спеціально дослідити ту саму і прилеглі ділянки нині є надзвичайно мізерними.

Хоча, в 2017 р., в ході проведення комунальних робіт по пошуку і перекладанні старих трубопровідних комунікацій траншеї, глибиною біля 2 м, підійшли до західного боку храму на 30—35 м. Наше обстеження цих траншеї за участі керівника місцевого музею і депутатів-краєзнавців показало наявність фундаментів кількох споруд XVIII—XIX ст., потужного гумусованого шару, насиченого будівельними рештками та артефактами пізньосередньовічного та модерного часу. Нижні придонні шари, імовірно, є недоторканими і не зачіпалися розкопками часів відновлення Св. Василія на початку XX ст.

Існує питання чи розбиралися і перекладалися давньоруські, збережені на момент реставрації, стіни і архітектурні деталі, чи вони були вписані в загальний об'єм відновленої будівлі без руйнувань і зберегли свою первинну автентичність. Різні джерела, які відносяться безпосередньо до процесу реконструкції храму і його глибокого історико-архітектурного аналізу містять суперечливі дані щодо зазначеної проблеми. Суперечки зустрічаються й у свідченнях щодо дат проведення досліджень і зведення споруди відновлюваного храму. Можемо висловити досить непевну надію, що подальше з'ясування кола безпосередніх учасників досліджень та їх свідчень, а також продовження архівних пошуків досі невідомих документів про ці розкопки, все ж дозволить пролити світло на зазначені нами важливі проблеми.

Підводячи підсумки всього дореволюційного періоду можемо констатувати декілька провідних положень. У цю добу археологія розвивалася ще природним чином, синхронно зі всім світом, за своїми внутрішніми, не спотвореними ідеологією, законами. Цей період був в цілому початковим, коли закладалися методичні принципи, поступово вироблялися наукові дослідницькі процедури і власне формувалася основа джерельної бази всіх майбутніх археологічних досліджень.

У поступальному розвитку археологічна наука і наукове краєзнавство території Овруцької волості, як і всієї країни, пройшли декілька послідовних якісних етапів.

Початок був періодом аматорських, переважно — поміщицьких розкопок фактично без фіксації результатів і збереження матеріалів. У цей же час активно діють всілякі «колектори» і збирачі, які починають формувати свої приватні колекції і створюють ринок антикварних і археологічних старожитностей. Паралельно розпочинається діяльність кількох інституцій, які мали право і завдання досліджувати пам'ятки старовини. В значній мірі інтерес викликають збережені надземні видимі пам'ятки, зокрема оповиті легендами і переказами. Поступово формуються основні тематичні дослідницькі напрямки подальших досліджень — вивчення поховальних пам'яток, городищ, історичних літописних міст, пам'яток давньої архітектури, а також — овруцької індустрії пірофілітового сланцю та кварциту (Г. Оссовський). Наступний етап визначається появою більш професійних польових досліджень і головне — узагальненням вже зібраної інформації. З'являються перші зведення археологічних пам'яток. Кульмінацією та окремим етапом в розвитку всієї вітчизняної археології є створення професором В. Б. Антоновичем археологічних карт, що стали взірцями для сучасників і наступників. Він принципово розширив коло залучених джерел, що автоматично визначило кілька кратно збільшення відомих пам'яток археології. Але збільшилася не тільки чисельність пам'яток, якісно змінився розподіл між типами пам'яток. Завдяки спеціально організованим обстеженням — розвідкам територій і збору інформації про місцезнаходження артефактів (В. Б. Антонович, К. О. Ставровський) вперше в зведеннях з'являються поселенські пам'ятки. Також стають відомими більше спеціалізованих пірофілітообробних майстерень і давніх копалень.

Структурування і аналіз зібраної об'ємної інформації відкрило можливості для її подальшого наукового осмислення і узагальнення. Також АК В. Б. Антоновича зафіксували безцінну інформацію про відомі тоді науці пам'ятки, значна частина яких згодом буде повністю або частково знищена. Після справжніх наукових польових досліджень В. Б. Антоновича та його визначних АК розпочинається наступний етап розвитку археологічних досліджень території Овруцької волості. Він ознаменується значним кількісним і якісними змінами, які будуть пов'язані з відносно масовими професійними розкопками курганних могиликів в різних регіонах Овруцької волості. В. Б. Антонович, Я. В. Яроцький, Ф. Р. Штейнгель, В. В. Хвойка, О. А. Фотинський формують основу джерельної бази дослідження курганів Овруцької волості давньоруського часу. П. А. Тутковський енергійно і дієво розвиває напрямок історико-

геологічного вивчення давньоруської овруцької індустрії пірофілітового сланцю та кварциту. Він з'ясовує геологічні і мінералогічні підстави виникнення і поширення цього промислу, проводить обстеження місць давнього видобутку мінеральної сировини, складає безцінні комплексні природно-історичні описи основних річкових басейнів Овруцької волості. Нарешті в перше десятиліття ХХ ст., завдяки зусиллям О. В. Щусева та П. П. Покришкіна своє практичне завершення отримує науковий напрямок, пов'язаний із дослідженням та відновленням храму ХІІ ст. Святого Василя в Овручі.

Дослідження 1917—1941 рр. Після трагічного закінчення визвольних змагань та громадянської війни, коли наступила певна соціально-політична стабілізація, поступово відновлюються і археологічні дослідження. Для території історичної Овруцької волості вони релізуються по кількох тематичних напрямках.

Один з таких напрямків, пов'язаний з продовженням дореволюційних досліджень, уособлюється С. С. Гамченком, який був учнем і молодшим колегою В. Б. Антоновича.

Після свого повернення на Житомирщину Сергій Свиридович лише в 1924 р. з'являється на Півночі Житомирщини і Поліських територіях Овруцької волості. Він, разом з І. Ф. Левицьким та Ф. А. Козубовським здійснює маршрутну розвідку по Коростенській окрузі (по маршруту: Коростень — Овруч — Довгиничі — Збраньки — Норинськ — Овруч — Ліплянщина — Бабиничі — Селець, Розсохи — Народичі — Яжберень). В ході цієї експедиції проводяться розкопки низки слов'яно-руських курганних могильників, зокрема: досліджуються могильники Коростеня (4 кургани), Норинська (39), Ліплянщини (8), Бабиничів (16), Розсох (24) і Яжбереня (31) на Народичині та на Овруччині. Всього таким чином в межах літописної Овруцької волості експедиція Гамченка розкопала в 1924 р. 122 кургани [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 46, с. 46—71; спр. 61].

Для тих часів, зокрема — весни 1922 р., важливим фактором у розвитку археологічних досліджень території літописної Овруцької волості було утворення і діяльність Овруцьких повітового музею та науково-археологічної комісії. До складу зазначеної вище комісії входили О. П. Червінський (голова), І. Ф. Левицький, Ф. А. Козубовський, С. К. Синегуб, і згодом — І. Кушнірчук¹.

Для тематики дослідження Овруцької давньоруської пірофілітової індустрії спеціальний інтерес викликає постать О. В. Червінського, який протягом 1920—1923 рр. працює в Покальові та Овручі на посадах секретарів Наросвіти. Він цікавився проблемами ОПІ давньорусь-

кої доби, і не виключено, затверджував для себе таку наукову тему. Відомо, що він здійснив розвідки на Овруцькому кряжі з метою досліджень спеціалізованих поселень по обробці пірофілітового сланцю в околицях с. Покальова в 1925 р. та вів пошуки кар'єрів з видобутку сировини на північ від с. Хлупляни в 1928 р. [ЩДА-ВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3394, арк. 49; спр. 3404, арк. 63; НА ІА НАНУ, ф. 4, спр. 4, с. 4]. На жаль, більш докладної інформації про долю цих досліджень і самого О. В. Червінського ми сьогодні не маємо.

Паралельно, І. Ф. Левицький, який цікавився археологією та пам'ятками доби каменю та бронзи, серед інших проблем виділяв питання про спеціальне дослідження індустрії овруцького кварциту. Уривки архівних матеріалів свідчать, що дослідник цікавився також давньоруським городищами Житомирщини і розробляв відповідні карти, маючи за основу АК В. Б. Антоновича і намагаючись доповнити їх результатами своїх власних обстежень. Уродженець м. Народичі, І. Ф. Левицький спеціально вивчав історичну топографію цього містечка і залишив важливі документальні описи і схеми, які дозволили нам разом із С. В. Павленком не тільки ідентифікувати місцезнаходження давніх, не видимих нині, укріплень, але й вперше виявити тут давньоруські пам'ятки та артефакти [Томашевський, Павленко, 2014, с. 500—501].

Дослідник вів розвідки і розкопки в околицях Народич, зокрема на заплавах в гирлі Жерева і на Ужі, біля х. Бульов. Результати цих, безумовно, — дуже цікавих досліджень залишаються ще й досі не до кінця осмисленими і переконливо проінтерпретованими. Адже, судячи зі збереженої документації, тут на значних заплавахних площах в розкопках зустрічалися як поховальні, так і поселенські археологічні об'єкти. Імовірно, ці пам'ятки, в тому числі — поховальні, відносилися до різних епох: каменю—бронзи, ранньозалізного віку, давньої Русі та середньовіччя. За не зовсім зрозумілих обставин були виявлені масові групові поховання, культурно-хронологічне та антропологічне визначення яких, за наявними документами, не є однозначно давньоруським чи середньовічним [НА ІА НАНУ, ф. 4, спр. 2, с. 96—136]. Сукупність цих та інших супутніх проблем стимулювала нас спробувати знайти місця цих розкопок і оцінити перспективи їх новітніх досліджень. На жаль, низка технічних та організаційних проблем зашкодила результативному виконанню цих пошуків, які безсумнівно, слід далі продовжувати.

І. Ф. Левицький, який з 1923 працював у Волинському науково-дослідному музеї в м. Житомирі від 1928 р. обіймав посаду завідувача археологічного відділу. Вчений здійснив низку успішних розкопок археологічних пам'яток на території північної Житомирщини. Були

1. Детально з цими інституціями та їх долею можна ознайомитися в окремій роботі С. В. Павленка, вміщеній в цій збірці.

проведені розкопки неолітичних поселення в ур. Піщане поблизу Народич, неолітичної стоянки Моства на Коростенщині, палеолітичної стоянки Довгиничі та неолітичної стації біля с. Бондарі на Овруччині [Левицький, 1928, 1930, 1931, 1952].

Цей етап у дослідженні Північної Житомирщини невід'ємно пов'язаний також з різноплановою науковою та організаційною діяльністю Ф. А. Козубовського, який переніс до Коростеня залишки Овруцького повітового музею і створив на його базі Коростенський округовий музей. Цей заклад і досі успішно виконує функцію просвітного і наукового історико-археологічного центру не тільки власне свого регіону, а, фактично, й всієї Житомирщини, зважаючи на майже 50-річну свідому відсутність історико-археологічної експозиції у Житомирському обласному краєзнавчому музеї.

Окружний музей Коростеня у 1925 р. розпочав розкопки городищ і курганних груп літописного Іскоростеня. Ці дослідження, крім інших причин, пояснювалися загрозами знищення місцевих пам'яток. Фактично, розкопки Ф. А. Козубовського стали першими науковими і рятівними археологічними розкопками коростенських городищ [Козубовський, 1926]. Наступний етап досліджень давнього Іскоростеня припадає на 1934 р. (Ф. А. Козубовський та Т. М. Мовчанівський). На жаль, весь необхідний обсяг документації та матеріали цих важливих робіт збереглися далеко не в повному обсязі [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 7, спр. 1—36]. Імовірно, що в дослідженнях приймав участь і П. П. Курінний.

У 1940 р. дослідження на території волості проводить спільна Дніпровська (Слов'янська) експедиція ПМК АН СРСР та ІА АН УРСР під загальним керівництвом П. М. Третьякова 1940 р. Загін В. Й. Довженка та В. К. Гончарова продовжує дослідження давнього Іскоростеня: за деякими даними в окрузі міста ними було обстежено 7 городищ давньоруського часу [Третьяков, 1941, с. 123; Самойловський, 1970, с. 19]. Група під керівництвом А. В. Дмитрієвської проводить невеликі дослідження городища в Малині (с. Городище) та його околицях [Павленко, 2016].

Ключовими інституціями, які організували і проводили археологічні дослідження на території літописної Овруцької волості в міжвоєнний період були ВУАК (та його наступники СІМК — ПМК — ІА), Волинський науково-дослідний та Коростенський округовий музеї.

Археологи проводили свої експедиційні дослідження у міждисциплінарній співпраці з етнографами. Ф. А. Козубовський здійснював свої маршрутні розвідки різних складових частин історичної Овруцької волості разом з відомим етнологом і фольклористом В. Г. Кравченком, який створював комплексні описи сіл, збирав різноманітні ексклюзивні фольклорно-

етнографічні матеріали. Етнолог К. І. Черв'як в 1920-х рр. займався вивченням особливостей матеріальної та обрядової культури ООШ — феномена Овруцької волості, розвиваючи і розширюючи цей тематичний напрямок [Черв'як, 1928], започаткований ще В. Б. Антоновичем. На жаль, як і колег археологів, Ф. А. Козубовського та Т. М. Мовчанівського, цих талановитих етнографів було репресовано.

До війни також було здійснено важливі географічні і геологічні дослідження території Овруцької волості. П. А. Тутковський продовжує здійснювати свої обстеження басейнів місцевих річок та друкує їх результати [Тутковський, 1923; 1925, вип. 4; 1925, вип. 6; 1926]. З метою оцінки промислового потенціалу регіону геологи К. А. Жуковський, А. Н. Козловська, Г. В. Закревська, С. В. Бельський здійснюють пошуки і складають описи та оцінки родовищ різних відмін овруцьких кварцитів та пірофілітових сланців, визначають місця їх поширення, з'ясовують умови та історію формування і встановлюють ключові властивості [Закревська, 1928; Козловская, 1936; Жуковський, 1937].

Підбиваючи підсумки по цьому періоду, перш за все, наголосимо, що він був самим складним і драматичним з поміж усіх інших. І причина таких його особливостей, очевидно, полягає у тих кардинальних і необоротних змінах, які зазнало і продовжувало зазнавати все суспільно-політичне життя країни, стан її гуманітарної сфери та історичних дисциплін, — зокрема. Ці болісні трансформації супроводжувалися моральним і фізичним терором, особливо — інтелекції, інтелектуалів та взагалі, — скільки-небудь освічених верств населення. Навіть ті наукові особистості, які випадково (або в результаті болісних компромісів) вижили в хвилях війни та репресій, мусили жити і творчо працювати, відчуваючи нескінченний страх, гніт моторошних загроз і тиск нелюдських побутових умов існування.

Знайомство з наявною сьогодні, досить обмеженою інформацією про дослідження 1920—40-х рр. генерує суперечливі враження і наптовхує на різноманітні, але в цілому — сумні висновки.

Отже, ми знаємо, що тоді, до початку основних масових хвиль репресій, розроблялося багато планів, здійснювалася поточна наукова робота, проводилися експедиційні дослідження, формулювалися цікаві теми і напрямки. Але обсяг та конкретний зміст отриманих тоді результатів нам сьогодні незрозумілий, практично або взагалі не відомий, або відомий дуже фрагментарно. Ця диспропорція між тим що планували, власне зробили і що нам з тих часів залишилося сьогодні виразно розюча і драматична в своїй суті. І тут слід звернутися до джерел наших знань про тодішні дослідження та їх результати. Ми знаємо про дослідницькі проекти, експедиції, розвідки та розко-

пки тих часів, про цікаві результати розкопок унікальних пам'яток (Коростень, Райковецьке городище, Городськ та інші) переважно з фрагментарно збереженої адміністративної, а не суто наукової звітності, матеріалів планування підрозділів установ, протоколів засідань, кошторисів, бюрократичного листування. Переважна маса тодішніх наукових публікацій — це короткі звіти «звідомлення» з кількох абзаців, набагато більш лаконічні ніж сучасні замітки в щорічнику «Археологічні дослідження» (чи АО радянської доби). Почасти, ми навіть не можемо бути певними, чи проводилися реально заплановані науковцями дослідження, чи вони так і залишалися на папері, без фінансування і організаційної підтримки. Отже, кількість, обсяг, форми та формат публікацій є незрівнянно малим чи недостатнім по відношенню до обсягу і значення проведених тоді досліджень. Найбільш катастрофічним фактором, який зумовив таке положення є знищення разом з самими науковцями значної частини архівної документації в ході репресій і воєнних подій. З іншого боку, виразно помітні вади власне організації роботи тодішніх науково-дослідних установ і закладів, а також вкрай обмежений та заідеологізований формат представлення ходу та результатів тодішніх наукових досліджень.

Ці ідеологічні і політичні догми, разом з іншими чинниками сприяли розриву естафети наукових поколінь, передачі не тільки, і не стільки, — власне знань, скільки навичок і практичних прийомів досліджень, які дуже важливі саме в археології. Представників дореволюційної науки, які вижили в лихоліття активно таврували і витісняли з заслужених посад, відсторонювали від можливості організувати і вести самостійні дослідження. Відсутність живих носіїв наукових знань і традицій, або їх ідеологічна і практична ізоляція призводили до того, що практично нікому було показати молоді і навчити її фаховим прийомам і напрацьованих поколіннями професійних навичок. З хибних ідеологічних переконань та спотворення методологічних принципів виростали також засадничі методичні вади.

За умов панування пролетарської комуністичної ідеології патріотичне краєзнавство, по-районове вивчення України, музейництво, охорона пам'яток і спадщини минулих часів були приречені і мали зникнути чи бути невпізнано спотвореними.

Археологічні і антропологічні матеріали і документація більшості дореволюційних досліджень, зокрема — розкопок курганів і розвідок, були знищені і розкрадені. Перестав існувати унікальний музей барона Ф. Р. Штейнгеля в Городці. Важкі часи переживали інші музеї та установи.

Ми вже наголошували, що одним з самих важливих і об'єктивних показників ефективності археологічної діяльності різних часів, є

кількість пам'яток, які були відомі, виявлені, обстежені і задокументовані належним чином. Тобто в такий спосіб, який не тільки дозволив цій інформації потрапити до нас сьогодні, але й робить можливою її верифікацію і проведення новітніх досліджень таких пам'яток. Орієнтовні пробні підрахунки свідчать, що ми сьогодні знаємо, тобто повноцінно науково користуємося, лише 1/4—1/3 кількості пам'яток, виявлених нашими попередниками у 1920—40-х рр. Справжня драма полягає в тому, що переважна частка цих виявлених, але незадовільно документованих і не знайдених наступниками археологічних пам'яток, знищена і фізично не збереглася до сьогодні. А отже, — недоступна вже ніколи автентична інформація про ці важливі, іноді — еталонні археологічні об'єкти. Вивчення історії довоєнного пам'яткознавства демонструє чітку картину фактичного переривання поступального процесу кількісного і якісного накопичення наукового знання.

У цьому аспекті надзвичайно промовистою і показовою є «доля» 300 археологічних пам'яток, що обстежувались Волинським науково-дослідним музеєм. А. С. Яненко спеціально підрахував, що з цих трьохсот — 246 пам'яток (82 %) повторно не досліджувались, інформація про їх місцезнаходження лишається не перевіреною. Культурно-хронологічна атрибуція 20 (7 %) була перевірена, підтверджена або спростована без повторних польових досліджень. Лише 34 (11 %) археологічні пам'ятки, які обстежувались Волинським науково-дослідним музеєм у 1919—1934 рр., зазнали повторного польового дослідження, з них місцезнаходження п'яти не було віднайдене [Яненко, 2016, с. 146—147]. Найбільш проблемним і одночасно, — самим важливим є питання відсутності наукової документації, де містилася б така потрібна інформація про точне місцезнаходження пам'яток і їх базові визначальні характеристики. Тому завдання уточнення маршрутів і складу учасників колишніх експедицій, місць розташування пам'яток, їх сьогодишнє культурно-хронологічне визначення, особливості є і буде завжди актуальним.

Період Другої світової війни. Археологічні дослідження під час цього трагічного періоду на території Житомирщини (і в Україні в цілому) практично повністю носять легендарний, міфічний, а часто й спекулятивний характер. Самі факти їх проведення, місця, обставини, з'ясування авторства, завдань та отриманих результатів, як і доля відповідних знахідок, документації та учасників потребують окремих спеціальних розвідок. Таке вивчення, перш за все, стосується потреби у виявленні та опрацьованні закордонних архівів, що містять документи та матеріали окупаційної влади та різноманітних інституцій і спеціальних команд, що діяли на території України. Розшук і встановлення долі вивезених колекцій першоджерел стосується

не тільки держав Осі, але й тих численних матеріалів українського походження, які необоротно вивозилися під різними приводами та за різних обставин опинялися в радянських російських закладах та фондосховищах. Окремими дослідницькими напрямками в цій темі є діяльність вітчизняних археологів на тимчасово окупованій території та діяльність радянських органів по документації та поверненню вивезених історико-археологічних цінностей.

Період 1945—1996 рр. у археологічному дослідженні території Овруцької волості. В 1949 р. на Житомирщину повертається П. М. Третяков, для того щоб додатково і особисто перевірити дані, зібрані його групою в 1940 р. Дослідник одноосібно обстежує регіони в басейнах рр. Ірші (Малин), Случі, Ужа (Коростень) [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 126].

Починаючи з 1951 р., свої дослідження великого Полісся по обидва боки від Прип'яті розпочинає Ю. В. Кухаренко (ІА АН СРСР), в яких приймають участь І. П. Русанова, К. В. Каспарова, В. П. Даркевич та інші дослідники. Польові роботи ці експедиції проводять, переважно, на суміжних з Овруцькою волостю територіях на заході та півночі. При цьому Ю. В. Кухаренко збирає зведення слов'яно-руських пам'яток, в тому числі, й Овруцької волості на основі аналізу поховань, розкопаних В. Б. Антоновичем, Я. В. Яроцьким та Ф. Р. Штейнгелем [Кухаренко, 1961, с. 6, 38]. Дослідника цікавлять кургани біля с. Селець, неподалік від Народичів, де сукупно було розкрито 11 насипів. В 1963 р. вчений друкує результати розкопок, здійснених на цій пам'ятці І. Ф. Левицьким у 1925 р., розкопок одного з цих курганів, досліджених вченими разом у 1949 р. і курганів, які дослідив власне Ю. В. Кухаренко в 1953 р. [Кухаренко, 1963, с. 316—319].

У повоєнну добу зростає роль Житомирського обласного краєзнавчого музею (колишнього ВНДМ), співробітники і очільники якого ведуть свої власні польові археологічні дослідження і приймають активну участь в роботі експедицій археологів з центральних археологічних інституцій Києва, Москви і Ленінграду. І. С. Винокур працює в Житомирському обласному краєзнавчому музеї в 1953—1957 рр. Пізніше, в період 1960—1970 рр., цей музей очолює В. О. Місяць, який до цього протягом 1945—1960 рр. керував музейними установами в Бердичеві та Коростені [Мезенцева, 1997, с. 21].

Дослідження В. О. Місяця мають важливе значення для розвитку тематичного напрямку, який пов'язаний з вивченням ОПІ. Очевидно, що В. О. Місяць, відомого більше як дослідник пам'яток ранньої кам'яної доби, окремо і спеціально цікавило давньоруське виробництво пряслиць з пірофілітового сланцю. До речі, на скільки нам відомо, саме він ще в 1954 р. першим звернув увагу на неправильність ви-

користання широко розповсюдженого ще з XIX ст. терміну «шиферні пряслиця» [Місяць, 1954/32, с. 13]. Адже, шифер — це німецька назва сланцю, а сланці, як тип мінеральних порід, бувають різних порід і різного походження. Тому, в контексті Овруцької волості, науково коректним і доречним є вживання назви пірофілітової сланець з його різноманітними, за кольором та виробничими властивостями, місцевими відмінами. Матеріали, отримані в ході дослідження залишків майстерні в Норинську дозволили В. О. Місяцю зробити цікаві висновки стосовно обсягів, механічного обладнання, інструментарію, стадій і продуктів пірофілітообробного виробництва на Овруччині. Вчений-краєзнавець зазначав, що до відомих після публікацій Б. О. Рибаківа 5 місцезнаходжень осередків такого виробництва (Г. Оссовського — В. Б. Антоновича), він додав 7 нових пунктів у Норинську, Левковичах, Хлулянах, Старих Велідниках, Коптівщині, Збраньках та Городці [Місяць, 1954/32; 1956/40; 1961/55]. Виходило, що на всіх обстежених ним давньоруських поселеннях Овруцького кряжу були виявлені знахідки відходів та заготовок виробництва пірофілітових прясел. Спостереження щодо хронологічної різниці між окремими селищами, їх виробничим осередками та особливостями конкретних майстерень цікаві, але не можуть бути перевірені та підтверджені, оскільки в коротких звітах відсутні зображення керамічних знахідок, як і всіх інших категорій артефактів. Ці важливі матеріали практично не публікувалися, тим більше — в належному обсязі [Винокур, 1956]. Але вони значно розширювали сформовану до того уяву про поселенські і одночасно — виробничі давньоруські пам'ятки. Нижче ми подаємо таблицю давньоруських пам'яток території Овруцької волості, виявлених у ході робіт В. О. Місяця (табл. 5). Джерелами первинної інформації про ці пам'ятки для дослідника були карти РСЧА / РККА (кургани), повідомлення місцевих краєзнавців та вчителів і його власні польові пошуки.

Звісно, коли розпочиналися польові дослідження Овруцької експедиції цілком закономірним було бажання розпочати розвідки з пошуку вже відомих до цього археологічних об'єктів, зокрема знайти і обстежити пам'ятки, знані ще В. Б. Антоновичем, а також, серед інших першочергових завдань — знайти виробничі поселення, відкриті і описані В. О. Місяцем. І тут, несподівано, виявилися цілком конкретні складності. На відміну від пам'яток кам'яної доби, який вдавалося знайти майже зразу, місцезнаходження більшості названих В. О. Місяцем давньоруських пам'яток виявити з початку не вдавалося. Зазначених ним назв урочищ, які слугували як єдині орієнтири, жоден з кількох каразово й детально опитаних практично всіх літніх мешканців села не знав (Збраньки). У

Таблиця 5. Пам'ятки давньоруського часу території Овруцької волості, виявлені та досліджені В. О. Місяцем

№	Рік	Пам'ятка	Тип пам'ятки, кількість і характер об'єкту
1	1954	Довгиничі, ур. «Кургани»	Курганний могильник, 9 кург.
2	1954	Велика Хайча	Курганний могильник, 14 кург.
3	1954	Велика Хайча, ст. Хайчнорин	Селище, 10 × 15 м. У звіті відсутнє, дані паспорта
4	1954	Норинськ, садиба Горштейна	Поселення-майстерня з обробки пірофілітового сланцю
5	1954	Збраньки, в долині ур. «Кривоносівка», що межує з ур. «Будичівська гора»	Селище-стоянка. Фрагменти відходів виробництва пряслиць з пірофілітового сланцю фіалкового кольору
6	1956	Левковичі, лівий берег р. Ясинець	Залишки кам'янорізного промислу
7	1956	Хлупляни, садиба В. Грейт	Залишки кам'янорізного промислу
8	1956	Старі Велідники, за 600—500 м на Зх	Залишки кам'янорізного промислу
9	1961	Коптевщина, високий бутор «Селисько»	Значна кількість відходів виробництва сланцевих пряслиць
10	1961	Городець	Городище, 2 останці; посад; заготовки і відходи виробництва сланцевих пряслиць; 60 кург.
11	1961	Бовсуни	Курганний могильник, 32 кург.

надто коротких описах не зазначалося ніяких відстаней від жодних стаціонарних реперів. Фактично не допомагали знайдені схеми на кількох охоронних паспортах, оскільки вони були надзвичайно умовними, поза-масштабними, зі спотвореною орієнтацією та іншими сутнісними вадами. Навіть коли через декілька років після початку наших розвідок ми змогли ознайомитися з мало-читабельними копіями карт РСЧА / РККА масштабу 1 : 25000, якими користувався В. О. Місяць, з нанесеним ним імовірними місцезнаходженнями деяких пам'яток, — все одно це не вирішило всіх пошукових питань.

Так, більш чи менш доказово все ж вдалося локалізувати поселення в Норинську та комплекс поблизу Городця. Селище в ур. «Селисько» в районі Коптівщини вдалося знайти через більш ніж десятиліття пошуків і розвідок навколо села, коли згадалися розгорнути сторони світу на схемі паспорта та деформувати його пропорції та позначки. Селище в районі В. Хайчі, інформація про яке містилася, чомусь, лише в охоронному паспорті і яке було все ж знайдене нашою експедицією майже через 10 років після початку обстежень, мало площу більше 4 га (замість 150 м²) і виразні сліди металургічного виробництва. Виявлені були і зазначені у звітах В. О. Місяця могильники. Прив'язки пам'яток в сс. Норинську та Хлуплянах до конкретних прізвищ власників садиб з плином тривалого часу виявилися дуже неефективними, оскільки представників відповідних прізвищ в цих населених пунктах було декілька, а за час, що минув, більшість очевидців нетривалих досліджень середини 1950-х рр. вже пішла з життя. Втім, в Норинську нам все ж показали орієнтовний простір місця проведення розкопок. Ситуація на цій ділянці, очевидно, значно змінилася і виразних давньоруських шарів та об'єктів наше шурфування тут не виявило, натомість ми зафіксували шари середньовіччя

і нового часу а також сліди перепланування місцевості. Приблизно вдалося зрозуміти місцезнаходження пам'ятки, зазначеної В. О. Місяцем у с. Хлуплянах, де нами були здійснені суцільні багаторічні розвідки і вказане місцезнаходження знайшло своє місце в системі комплексу давньоруських пам'яток мікрорегіону Хлупляни — Нагоряни — Коміщчина (Каменщин — а / — изна XIX ст.) — Стугівщина — Оленичі — Скребелічі. Найбільш складною виявилася ситуація зі встановленням місць розташування поселень в сс. Збраньки, Ст. Велідники та Левковичі. Наші багаторічні мультисезонні, практично суцільні обстеження округи сіл Старі і Нові Велідники, Прибитки та Черевки дозволяють припустити, що зазначене у В. О. Місяця поселення Ст. Велідники — це неправильно прив'язане і хибно нанесене ним на картосхему поселення Прибитки I, яке в 1983 р. обстежив Р. С. Орлов, а згодом, у 2002 р., після розвідок всієї округи, Овруцька експедиція провела на поселенні стаціонарні дослідження [Павленко, 2005; 2008]. Усі численні багаторічні спроби ідентифікувати і знайти зазначене В. О. Місяцем поселення в ур. Кривоносівка — Будичовська гора на околиці південно-західної частини с. Збраньки результату не дали. Нарешті, пошуки поселення з рештками виробництва пряслиць біля с. Левковичі на р. Ясинець однозначного результату також не дали. Виявлені в районі села давньоруські пам'ятки дуже важко ідентифікувати з поселенням В. О. Місяця. За роки досліджень цієї округи декілька разів, в різні пори року і різній аграрній ситуації були практично пройдені і обстежені береги вказаної річки, крім декількох ділянок, які вкриті в наш час густою порослю молодих дерев і чагарнику.

Заплутаність, крайня неточність, обмеженість інформації В. О. Місяця про ці важливі і цікаві пам'ятки викликала у співробітників Овруцької експедиції відчуття чи не навмисно-

го свідомого спотворення даних про місцезнаходження відповідних давньоруських пам'яток.

У 1958—1959 рр. самостійні польові дослідження на території Житомирщини розпочала московська дослідниця І. П. Русанова, яка до цього приймала участь в роботі Поліських експедицій Ю. В. Кухаренка (1954—1957 рр.). В аспірантурі, з 1953 р. науковим керівником її теми, присвяченої древлянам, був П. М. Третьяков. Відображенням ходу роботи над цією тематикою є дві публікації І. П. Русанової, що крім іншого, фіксують прогрес авторки у зборі джерельної бази дослідження. Так, в роботі 1958 р. дослідниця оперує 15 поховальними пам'ятками на території Овруцької волості, а вже в статті 1960 р. нараховується чотири десятки могильників з трупопокладеннями [порів.: Русанова, 1958; 1960]. У 1958 р. вона захищає дисертацію «Кургани полян», а відповідна монографія вийде друком лише через 8 років [Русанова, 1966].

З 1959 р. починаються розкопки слов'янських пам'яток на р. Тетерів в районі сс. Корчак, Тетерівка (Альбинівка), Шумськ. З 1963 р. рятувальні розкопки в цьому регіоні здійснювалися перед затопленням Житомирської ГЕС. В експедиції, очолюваній І. П. Русановою, на різних пам'ятках дослідження вели А. В. Куза, І. К. Фролов, Л. В. Артїшевська, В. Б. Нікітіна, Л. П. Гуссаковський, В. В. Седов та співробітники ІА АН УРСР В. І. Бідзіля і В. І. Митрофанова. Матеріали нових досліджень пам'яток, які в свій час відкрив і обстежив С. С. Гамченко, назвавши їх «пам'ятками типу Корчак», були усвідомлені як найбільш вірогідні слов'янські старожитності другої половини I тис. н. е. [Кухаренко, 1955; Даниленко, 1955; Петров, 1963]. Ю. В. Кухаренко зв'язав їх з пам'ятками пражської культури третьої чверті I тис. н. е., виділеної ще до війни І. Борковським. І. П. Русанова зуміла провести об'ємні і змістовні розкопки, завдяки яким була сформована нова, чітка і широка картина слов'янської людності Правобережжя, з'ясовано її основні хронологічні, культурні, господарські риси на підставі отриманих, добре документованих новітніми розкопками масових матеріалів. Після цього стало можливим усвідомлення значення і нюансів всіх попередніх досліджень цих старожитностей, відкритих у 1920-х рр. С. С. Гамченком в Корчаку і виділених І. Борковським в Празі до 1940 р. І. П. Русанова продовжує розвідки та розкопки та формує зведення цих пам'яток [Русанова, 1973]. Повноцінне відкриття і подальше дослідження пам'яток третьої й останньої чвертей I тис. н. е. змінило не тільки сутнісні аспекти наукової тематики вченої, але й власне саме її життя. У 1976 р. виходить її узагальнююча і аналітична монографія «Славянские древности VI—VIII ст.», де авторка переконливо показує місце і роль кола пражсько-корчакських пам'яток серед сусідніх евро-

пейських культур, висуває ідеї щодо витоків і походження цієї культури та її ключове місце в слов'янському етногенезі [Русанова, 1976]. Пізніше автору, разом з І. О. Гавритухіним, за сприяння І. П. Русанової та родичів покійного І. К. Фролова, вдалося обробити, підготувати до друку і видати результати дослідження поселення Тетерівка I з матеріалами корчакської та наступної Луки-Райковецької культур, розкопаного в межах експедиційних досліджень І. П. Русанової [Томашевський, Гавритухин, 1992].

На території Овруцької волості І. П. Русанова веде свої спеціальні розвідки протягом трьох сезонів. У 1958—1959 рр. вона обстежує басейн р. Уж, в 1962 р. — розвідки охоплюють басейни Тетерева, Ірші — Різні, верхню течію Ужа та міжріччя верхів'їв Ужа — Ірші та Уборти. В 1973 р. дослідниця знову повертається на р. Уж і проводить додаткові нові дослідження в різних мікрорегіонах цього басейну, від витоків до гирла [Русанова, 1959/20а; 1962/27; 1973/46]. Основним первинним джерелом та орієнтиром для пошуків цікавих її слов'яно-руських пам'яток є АК В. Б. Антоновича. Сукупно, крім перевірки та обстеження вже відомих раніше пам'яток завдяки розвідкам Правобережного, а згодом — Древлянського загонів спочатку Чернігівської, а далі — Дніпровської слов'янської експедиції ІА АН СРСР було виявлено і досліджено понад 20 нових невідомих раніше давньоруських пам'яток. Діяльність І. П. Русанової і отримані нею результати складають вагомий внесок у дослідження пам'яток території древлянського племінного князіння і літописної Овруцької волості.

Важливість цих старожитностей спонукала нас ще в період підготовки кандидатської дисертації намагатися більш детально ознайомлення з матеріалами і документацією цих розвідок. Завдяки допомозі учня І. П. Русанової, І. О. Гавритухіна, моє прохання про дозвіл ознайомитися і опрацювати збережені щоденники розвідок було люб'язно задоволене дослідницею. Завдяки цим ексклюзивним даним нам вдалося картографувати, а згодом і обстежувати в полі відкриті колись давно пам'ятки [Томашевський, 1993]. Набагато більш драматична доля склалася у археологічних знахідок, зроблених під час цих розвідок І. П. Русанової. У ході наших намагань знайти та обробити ці артефакти у фондах ІА АН СРСР виявилось, що в умовах тамтешніх підвалів вже тоді нечисленні ще збережені відкриті лотки з матеріалами розвідкових зборів і бірками були практично змішані і частково депаспортизовані. Серед колекцій цих зборів значну частку складала матеріали доби раннього залізного віку та бронзи. В подальшому, як нам повідомляли, завдяки аварійним катаклізмам та недбалості ці речі, здається, були втрачені остаточно. На жаль, недоступними тепер є й оригінали щоденників.

Всі ці сумні обставини роблять наявну збережену і зібрану нами інформацію ще більш цінною в своїй неповторності.

До цього необхідно додати, що як не парадоксально, з плином часу наукова та культурна і навіть духовна цінність цих слов'янських пам'яток все зростає. Адже, не дивлячись на наші багаторічні розвідки і пошуки місцезнаходжень пам'яток, описаних І. П. Русановою, особливо у верхній і середній течії Ужа, ми не змогли знайти практично жодного з них. І це парадоксально, оскільки кількість виявлених нами пам'яток інших типів і часів зростає невпинно. Деякі пам'ятки або невірно і дуже неточно були прив'язані, або знищені, або частіше — неправильно була встановлена їх культурно-хронологічна приналежність. За понад півстоліття дуже сильно, іноді — кардинально змінився ландшафт, угіддя та умови їх використання. Адже зі звітів і щоденників ми бачимо, що експедиції І. П. Русанової обстежували тільки розорані прирідкові поля поза населеними пунктами. В значній мірі, в цій зоні Житомирщини ці ділянки в останні часи не використовуються, заросли відносно молодими густими лісовими посадками і чагарниками. Пам'ятки зі слабким або навіть — відсутнім культурним шаром (як практично всі — слов'янські) виявити в розвідці без суцільних розкопок дуже важко. Втім, це не стосується тих пам'яток, на яких тоді були проведені стаціонарні розкопки, місцезнаходження, датування та особливості яких встановлені документально. Оскільки фактична кількість цих найдавніших пам'яток первинної слов'янської прабатьківщини практично зменшується в результаті зазначених спеціальних детальних перевірок, їх наукова, культурна вага пропорційно збільшується. Це означає, таким чином, сувору необхідність розгортання спеціальних заходів по збереженню вже відомих, нечисленних, ще існуючих пам'яток і актуальність активного пошуку нових об'єктів національної та всесвітньої історико-археологічної спадщини цього типу. Сказане тим більш актуальне, оскільки ключові колекції слов'яно-руських знахідок з Корчака, Тетерівки, Шумська, Гульська та інших регіонів Житомирської загальнослов'янської прабатьківщини з розкопок Ю. В. Кухаренка, І. П. Русанової, М. Б. Щукіна знаходяться поза межами України в РФ.

У пошуках можливостей для заповнення т.зв. «білої плями» пам'ятками першої половини I тис. н. е. ленинградський дослідник М. Б. Щукін, організував 1976 р. спеціальну пошукову експедицію, яка здійснила маршрутну розвідку вздовж берегів р. Уборть. Замість очікуваних пам'яток римської доби вчені дослідили різночасові пам'ятки біля населених пунктів Олевськ, Тепениця, Суцани, Рудня-Хочинська, Хочино, Копище. З давньоруських пам'яток експедиція М. Б. Щукіна обстежує

відомі городища в Олевську (Бабина Гора) та Суцанах, відкриває поселення Тепениця та Рудня-Хочинська I, і фіксує 3 курганні могильники в Тепениці (у т. ч. — відомі «Довга Нива», «Під Одрами») і курганні групи в Суцанах та Рудні-Хочинській [Щукін, 1976/104]. Експедицією М. Б. Щукіна було в 1976 р. відкрите і частково досліджене слов'янське поселення VII—VIII ст. н. е. Суцани-Хмільник [Щукін, 1982; Томашевський, Павленко, 2014].

У 1970—80-х рр. свої багаторічні розвідки і обстеження давньоруських городищ і укріплень інтенсивно проводить М. П. Кучера. В південній частині області вздовж лісостепового кордону і меж Болохівської землі дослідник обстежує близько 120 городищ і фортифікованих населених пунктів. З семи сезонів, впродовж яких вчений працював на Житомирщині, на півночі М. П. Кучера вів розвідки у 1973, 1975 та 1985 рр. [Кучера, 1973/18; 1975/27; 1979; 1982; 1985/30, с. 1—8]. На території літописної Овруцької волості вчений проводить обстеження 6 відомих укріплених пунктів — Городця і Норинська на Овруччині, Олевська на Уборті, Барашів та Ушомира на Ужі, Радомишля-Мичеська на Тетереві. В Городці, Норинську і Олевську М. П. Кучера склав плани городищ, виявив датуючі артефакти. В Городці на посаді вчений зафіксував залишки пірофілітообробного виробництва. В Барашах, Ушомирі, Микгороді Радомишля дослідник не виявив давньоруських матеріалів і власне конструктивних ознак фортифікації. На жаль, для цих пунктів М. П. Кучера не залишив планів, особливо шкода — в Ушомирі. Історію, деталі і результати дослідження всіх цих та інших укріплених населених пунктів Овруцької волості ми докладно висвітлили в спеціальній об'ємній, спільній з С. В. Павленком, публікації [Томашевський, Павленко, 2014].

У 1983 р. в складі Волинської експедиції ІА АН УССР, Р. С. Орлов за участі Р. В. Терпиловського, провели розвідки на території північних районів Житомирської області. Експедиція цікавилася давньоруськими пам'ятками, орієнтуючись у пошуках на кілька джерел, зокрема, — на дані АК В. Б. Антоновича, В. О. Місяця, М. П. Кучери та повідомлення місцевих мешканців. Члени експедиції побували на відомих комплексах пам'яток в Коростені, Малині та Городці і оцінили як перспективи їх подальших розкопок, так і стан збереження цих історичних центрів.

Р. С. Орлов відкрив і зафіксував декілька нових пам'яток, зокрема невідоме до цього в науці давньоруське городище в Листвині на південних відрогах Овруцького кряжу, а також понад 7 курганних груп і 2 нових поселення в Гацківці і Прибитках (табл. 6). Найбільш цікавим і важливим серед всіх цих пам'яток є поселення в ур. Татаринка біля с. Прибитки. На цьому поселенні був закладений шурф, який

Таблиця 6. Зведена таблиця пам'яток X—XIII ст., обстежених Р. С. Орловим у 1983 р.

№	Пам'ятка	Тип пам'ятки
1	Коростень	Городище
2	Малин, Городище	Городище
3	Городець	Городище
4	Листвен-Кошечки	Городище
5	Бучки	Городище
6	Селище, ур. Церковщина	Городище
7	Гацківка	Поселення
8	Прибитки, ур. Татаринка	Поселення
9	Норинськ	Курганна група
10	Велика Хайча	Кургани
11	Велика Хайча, біля р. Хайчанка	Курганна група
12	Велика Хайча, ур. Рубіж	Курганна група
13	Мала Хайча, кладовище	Курганна група
14	ур. Ліски	Курганна група
15	Кошечки, кургани Цар-гора (Хан-гора)	Кургани

окрім кераміки X—XIII ст., дав цікаву колекцію відходів і заготовок виробництва пряслиць з пірофілітового сланцю. Найцікавішою була також наявність в цьому ж шурфі заготовок і відходів виробництва пірофілітових натільних хрестиків. Дуже імовірно, що саме це поселення було відоме В. О. Місяцю під назвою Старі Велідники. У 2002 р. на цьому поселенні були проведені стаціонарні розкопки Овруцькою експедицією під керівництвом А. П. Томашевського, які підтвердили, значно розширили і деталізували висновки та спостереження, зроблені в свій час Р. С. Орловим [Орлов, Терпиловский, 1983/21, с. 62—68].

На території Овруцької волості в цю добу вели дослідження й інші експедиції ІА АН УРСР (під керівництвом Д. Я. Телегіна, М. І. Гладких, Л. Л. Залізняка), які шукали, обстежували і вивчали пам'ятки інших, більш ранніх епох. Розвідкові загопи оглядали поліські моренні і зандрові території по берегах основних водяних артерій півночі Правобережжя. Для деяких багаторічних пошукових експедицій 1970-х рр., на жаль, характерна неправдоподібна і, по суті, — неприродна диспропорція між кількістю пам'яток кам'яної доби в порівнянні з пам'ятками інших епох в тому числі й давньоруського часу. Такої монокультурної картини не може бути в принципі, що більш ніж переконливо доводять практика та результати реалізації таких комплексних проектів як Овруцький, Пороський, Ходосівський, в межах яких проводилися детальні сплановані суцільні розвідки. Саме в ході таких польових досліджень об'єктивно виявляється і встановлюється кількісне співвідношення між пам'ятками різних культурно-історичних епох у кожній з досліджуваних територіальних одиниць з притаман-

ним їм природно-географічними та історико-культурними особливостями. Закономірно, що переважна більшість пам'яток, що виявляються відносяться до того періоду, який спеціально цікавить кожного конкретного дослідника і його пошукову групу. Але більш ніж 20-літній досвід робіт Овруцької експедиції не можливо уявити без прямої співпраці з провідними спеціалістами, які займаються кам'яною добою: Д. Ю. Нужним, Д. В. Ступаком, П. С. Шидловським, С. В. Переверзевим, І. М. Хоптинцем, А. А. Сорокуном та широким консультаціями практично зі всіма спеціалістами з палеоліту, доби енеоліту — бронзи та інших періодів. Принагідно зазначимо, що саме завдяки багаторічним наполегливим пошуковим роботам Овруцької експедиції ІА НАНУ кількість відомих на цій території пам'яток гравету і східного гравету зросла з трьох до понад 70.

Продовжуючи традиції С. С. Гамченка, І. Ф. Левицького, І. С. Винокура, В. О. Місяця, співробітники ЖОКМ проводили впродовж 1980-х рр. польові дослідження з метою обстеження, паспортизації, збирання даних для «Зводу пам'яток історії та культури». Саме з метою збору та перевірки даних про пам'ятки для укладання Житомирського обласного «Зводу» І. І. Ярмошик в 1986 р. обстежив 25 давньоруських пам'яток в Овруцькому та Корстенському районах Житомирщини. Практично всі ці пам'ятки — курганні могильники, абсолютна більшість з яких відома вже у АК В. Б. Антоновича [Ярмошик, 1986/140]. Невиправдано лаконічна інформація про 25 пунктів, разом з розкопками пам'яток в інших регіонах, умістилася у цього автора на 7 стор. звіту. Не можна не сказати, що більшість охоронних паспортів (окрім підготовлених М. П. Кучерою), створених за державні кошти цим автором, на превеликий жаль, дуже низького наукового та технічного рівня. Перевірка наведених в паспортах даних та вкрай умовних або спотворених графічних схем слов'яно-руських пам'яток, здійснювана нами починаючи з 1987 р., показала, що значна частина цієї документації є по суті фіктивною, фіксує відомі в науці пам'ятки в зовсім інших місцях, які не мають ніякого відношення до реального місцезнаходження зазначених старожитностей. Фактично така сфабрикована (нерідко — під псевдонімами) підроблена документація не тільки не має жодної наукової цінності, але й не дозволяє реально охороняти та зберігати об'єкти історико-археологічної спадщини, в тому числі — національного значення.

Ще на початку 1980-х рр. розпочав свої археологічні пошуки О. О. Тарабукін, який потім працював у ЖОКМ, а згодом став головним спеціалістом Житомирської обласної інспекції з охорони пам'яток археології. Протягом кількох десятиріч О. О. Тарабукін, єдиний професійний археолог в області, проводив

розвідки і обстеження в межах місцевих наукових програм та виконував обстеження і виявлення археологічних пам'яток в ході погондженень для землевідведення¹. Ним виявлені сотні різноманітних пам'яток різних періодів. О. О. Тарабукін приймає участь в роботі експедицій ІА НАН України, які працюють на території області, активно вивчає та публікує матеріали з історії археологічних досліджень Житомирщини. Наші орієнтовні підрахунки свідчать, що приблизно зі 130 особисто обстежених і задокументованих О. О. Тарабукіним до 2013 р. давньоруських пам'яток всієї Житомирської області 26 розташовані на території літописної Овруцької волості. З цього числа, 21 пам'ятка — це нововідкриті, невідомі раніше науці пам'ятки (табл. 7).

Значний вклад у дослідження давньоруських пам'яток території історичної Овруцької волості належить Б. А. Звіздецькому. Працюючи над темою своєї кандидатської дисертації «Городища на території літописних дrevлян IX—XIII ст.» він у 1987 р. здійснив розкопки городища на східній околиці Малина (колишнє с. Городище) [Звіздецький, 2010]. З 1990 р. дослідник очолює Житомирську археологічну експедицію, працює в Гульську на Случі. З 1995 р. він включається до роботи над програмою «Інвентаризації нерухомих пам'яток історії та культури радіаційно забруднених районів в результаті аварії на ЧАЕС». В складі цієї групи працювали О. П. Моця, П. М. Покас, О. В. Солтис (на початку програми), А. П. Томашевський (до 1995 р.), Б. А. Звіздецький, А. В. Петраускас, П. О. Улько, І. А. Ремех. Експедиція здійснила інвентаризацію пам'яток історії, культури, монументів і кладовищ населених пунктів, в тому числі — вже неіснуючих відселених і знищених Чорнобильською катастрофою. Саме в ході цих виснажливих обсте-

Таблиця 7. Зведена таблиця давньоруських пам'яток, обстежених і виявлених О. О. Тарабукіним

№	Пам'ятка	Басейн	Район
1	Літки I	Жерев	Лугинський
2	Павлоківка I	Жерев	Овруцький
3	Норинськ Гор	Норинь	Овруцький
4	Листвин	Норинь	Овруцький
5	Шершні-Ліс	Тетерів Ірша	Коростенський
6	Українка I Пінязевичі	Тетерів Ірша	Малинський
7	Малин Гор	Тетерів Ірша	Малинський
8	Малин I	Тетерів Ірша	Малинський
9	Стасева III	Тетерів Ірша	Малинський
10	Пиріжки	Тетерів Ірша	Малинський
11	Пиріжки I	Тетерів Ірша	Малинський
12	Кишин III	Уборть	Олевський
13	Кишин IV	Уборть	Олевський
14	Озеряни	Уборть	Олевський
15	Коростень (Ольгінська)	Уж	Коростенський
16	Новаки	Уж	Коростенський
17	Кожухівка I	Уж	Коростенський
18	Васьковичі-Бехи I	Уж	Коростенський
19	Мала Зубівщина	Уж	Коростенський
20	Норинці	Уж	Овруцький
21	Яцковичі I	Уж	Овруцький
22	Мойсіївка II	Уж	Коростенський
23	Новоселиця III	Ірша	Малинський
24	Рудня IV	Ірша	Коростенський
25	Рудня V	Ірша	Коростенський
26	Рудня ліс яр	Ірша	Коростенський

жень на сільських кладовищах і біля них було виявлено основну масу курганних могильників, зафіксованих цією експедицією. Уяву про географію поширення, розподіл за типами пам'яток та інші параметри містить спеціально створена нами зведена таблиця археологічних пам'яток території Овруцької волості, обстежених експедицією Б. А. Звіздецького (табл. 8).

1. Дослідження О. О. Тарабукіна в межах роботи Обласної інспекції з охорони культурної спадщини при управлінні культури Житомирської ОДА, разом з бібліографією див. в публікації О. О. Тарабукіна та С. О. Ігруніної у цьому збірнику.

Таблиця 8. Археологічні пам'ятки території Овруцької волості, обстежених експедицією Б. А. Звіздецького

№	Назва пам'ятки	Район	Тип пам'ятки	Рік	Кількість кург.	Розкопано
1	Немирівка, Ігорєва могила	Коростенський	Курган	1998	1	—
2	Бехи, Уж, лівий берег, 3 км на Сх від села	Коростенський	Кург. могильник	1998	6	—
3	Васьковичі, Старі могилки	Коростенський	Кург. могильник	1998	23	—
4	Воронєве	Коростенський	Кург. могильник	1998	3	—
5	Мала Зубівщина	Коростенський	Кург. могильник	1998	30	—
6	Каленське	Коростенський	Кург. могильник	1998	27	—
7	Коростень, гр. 4, між гордищами 2 і 3	Коростенський	Кург. могильник	1994	11	1
8	Купеч, 2,5 км на Зх Ліс	Коростенський	Кург. могильник	1999	21	—
9	Михайлівка, центр, цвинтар	Коростенський	Кург. могильник	1998	4	—

№	Назва пам'ятки	Район	Тип пам'ятки	Рік	Кількість кург.	Розкопано
10	Пашини-Коростень (у 1998 р. — Бехи, РЗВ)	Коростенський	Кург. могильник	1999	2	2
11	Сарновичі	Коростенський	Кург. могильник	1998	24	—
12	Сокорики	Коростенський	Кург. могильник	1999	43	—
13	Хогинівка	Коростенський	Кург. могильник	1998	16	1
14	Шатрище	Коростенський	Кург. могильник	1998	2	—
15	Коростень, № 9, сільський цвинтар с. Чигирі	Коростенський	Кург. могильник	1998	7	—
16	Селець, центр, цвинтар	Народицький	Кург. могильник	1995	19	—
17	Яжберень, цвинтар	Народицький	Кург. могильник	1995	40	—
18	Старе Шарне	Народицький	Кург. могильник	1998	1	—
19	Листвин	Овруцький	Кург. могильник	1997	2	—
20	Поліське, центр, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1996	2	—
21	Норинськ, при в'їзді, великі	Овруцький	Кург. могильник	1997	6	—
22	Норинськ, ветлікарня	Овруцький	Кург. могильник	1997	42	—
23	Велика Хайча, Пд, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1997	15	—
24	Бігунь	Овруцький	Кург. могильник	1997	9	—
25	Білка	Овруцький	Кург. могильник	1997	16	—
26	Бокіївщина, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1997	17	—
27	Верпа	Овруцький	Кург. могильник	1997	43	—
28	Малий Кобилін, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1997	5	—
29	Корчівка, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1996	7	—
30	Кошечки	Овруцький	Кург. могильник	1997	14	—
31	Мишковиці, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1996	6	—
32	Можари	Овруцький	Кург. могильник	997	21	—
33	Малі Мошки (кол. х. Телятичі)	Овруцький	Кург. могильник	1996	84	—
34	Велика Хайча, ур. Рубіж	Овруцький	Кург. могильник	1997	1	—
35	Норинці	Народицький	Кург. могильник	1996	115	7
36	Норинці, № 2 цвинтар	Народицький	Кург. могильник	1996	12	—
37	Острів, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1996	30	—
38	Покалів, 0,5 км на Пд Зх	Овруцький	Кург. могильник	1997	2	—
39	Поліське, Пд Сх села, центр цвинтар № 2	Овруцький	Кург. могильник	1996	16	—
40	Скробеличі, 1 км на Пн	Овруцький	Кург. могильник	1997	47	—
41	Велика Фосня, Сх Цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1996	15	—
42	Велика Хайча, Пн Сх	Овруцький	Кург. могильник	1997	3	—
43	Мала Хайча, Пд, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1997	10	—
44	Хлупляни-Стугівщина	Овруцький	Кург. могильник	1997	43	—
45	Шоломки, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1997	9	—
46	Яцковичі	Овруцький	Кург. могильник	1996	7	—
47	Антоновичі, № 1, центр, городи	Овруцький	Кург. могильник	1997	3	—
48	Городець, № 1, Зх	Овруцький	Кург. могильник	1999	71	5
49	Городець, № 2, Сх	Овруцький	Кург. могильник	1999	23	1
50	Антоновичі, № 2 Гостинець	Овруцький	Кург. могильник	1997	39	2
51	Антоновичі	Овруцький	Курган	1997	1	—
52	Заріччя	Овруцький	Курган	1996	1	—
53	Заріччя	Овруцький	Курган	1996	1	—
54	Заріччя	Овруцький	Курган	1996	1	—
55	Потаповичі, цвинтар	Овруцький	Курган	1996	1	—
56	Веселівка Бедуни	Овруцький	Кург. могильник	1996	58	—
57	Невгоди, Пн Сх, цвинтар	Овруцький	Кург. могильник	1996	40	—
58	Городець	Овруцький	Городище	1999	—	—
59	Листвин	Овруцький	Городище	1997	—	—
60	Норинськ	Овруцький	Городище	1997	—	—
61	Збраньки	Овруцький	Замчище	1997	—	—
62	Городець	Овруцький	Посад	1999	—	—

№	Назва пам'ятки	Район	Тип пам'ятки	Рік	Кількість кург.	Розкопано
63	Коренівка	Овруцький	Поселення	1996	—	—
64	Кошечки	Овруцький	Поселення	1997	—	—
65	Можари	Овруцький	Поселення	1997	—	—
66	Норинці	Народицький	Поселення	1996	—	—
67	Городець	Овруцький	Поселення	1999	—	—
68	Магдин	Овруцький	Городище	1996	—	—
69	Закусили	Народицький	Поселення	1995	—	—
70	Мартиновичі	Іванківський	Поселення	1995	—	—
Разом курганів					1117	19

Як бачимо, із загальної цифри в 70 пунктів, 57 є поховальними пам'ятками, в тому числі — 7 окремих курганів та 50 курганних груп зі 1117 курганами. Автори відповідної публікації зазначають, що 8 пам'яток відкриті і описані вперше, хоча, не виключено, що чимало з цих пам'яток вже були зафіксовані в АК В. Б. Антоновича, а експедиції вперше в новітній час вдалося їх ідентифікувати та зафіксувати в сучасних умовах [Звіздецький, 2008, с. 7—39]. Для 15 з обстежених пам'яток були складені схематичні плани. Найбільш важливими і ексклюзивними є дані про могильники. На 7 могильниках експедицією було досліджено 19 курганів. Розкопувалися, переважно, вже частково зруйновані кургани, і крім рятувальних завдань, співробітники Житомирської експедиції намагалися поточнити культурно-хронологічні особливості відповідних пам'яток. Слід сказати, що ці завдання не завжди вдавалося виконати, оскільки більшість з розкопаних двох десятків курганів виявлялися кенотафами, або, — точніше, не містили жодних знахідок. Розкопки були проведені в двох групах археологічного комплексу біля сіл Городця і Антоновичі, в двох курганних групах Коростеня та в районі с. Норинці і ст. Сокорики. Були обстежені відомі городища і укріплення в Городці, Норинську, Листвині, Збраньках, також 5 селищ, три з яких були дійсно вперше відкриті — Норинці та Кошечки (давньоруського часу) та Можари (доби бронзи та пізнього середньовіччя).

На рубежі 1990-х — 2000-х рр. Б. А. Звіздецький розпочинає свої польові дослідження на городищах, посаді, могильниках Коростеня і на пам'ятках його ближньої округи [Звіздецький, Польгуй, Петраускас, 2004; 2008]. Розкопки Іскоростеня дали кілька важливих і цікавих результатів. Були вперше виявлені і виділені ранньослов'янські матеріали третьої й останньої чвертей I тис. н. е. Також, в результаті розкопок були вперше знайдені старожитності скандинавських типів, що дало цілком певні матеріальні підстави для різних етносоціальних інтерпретацій та концепцій. Арте-

факти, отримані в результаті проведених розкопок, наочно свідчили про широкі географічні зв'язки Коростеня з тодішніми ключовими військово-політичними та культурно-економічними центрами Європи і Азії. Б. А. Звіздецького цікавили також глибинні питання давньоруської фортифікації, конструктивних особливостей городищ, військової справи і техніки, будівельні та конструктивні особливості укріплень різних складових частин південно-руських земель. Після передчасної смерті дослідника, Житомирську експедицію очолив А. В. Петраускас, який продовжив розробляти основні традиційні напрямки. Зокрема не припиняються дослідження укріплених пам'яток у Коростені, Новоград-Волинському (Звягелі), відновлені роботи в Малині, розпочато розкопки городища в Олевську¹. Ці дослідження дозволили уточнити і деталізувати вже відому раніше інформацію про зазначені укріплені пункти Північної Житомирщини, а також відкрили нові, іноді — непередбачені, але цікаві факти про хронологічні, етнокультурні, стратиграфічні, планувальні особливості цих осередків. А. В. Петраускас започаткував і декілька нових аспектів в науково-практичній діяльності цієї експедиції. Його особисте зацікавлення сприяло реалізації в межах експедиційних робіт на відповідних пам'ятках напрямку експериментальної археології. Відновлення і апробація поліських промислів, традиційних ремесл, давніх засобів плавання науковець поєднує з вивченням теорії і практичними діями по створенню на пам'ятках археології скансенів і музейно-заповідних об'єктів. Крім того, А. В. Петраускас веде також роботи в межах завдань підрозділів Рятівної археологічної служби, яка має обстежувати, досліджувати і погоджувати виділення земельних ділянок громадянам, об'єднанням і підприємствам Житомирщини. На жаль, документація цих робіт, кількість,

1. Про роботи Житомирської експедиції ІА НАН України детальніше можна ознайомитися в окремій роботі А. В. Петраускаса у цьому збірнику.

датування та характер відкритих пам'яток в результаті таких обстежень і погоджень фактично досі не доступні.

Багато років плідну науково-дослідну та охоронну діяльність веде завідувач Коростенського музею В. І. Польгуй. Поєднуючи участь в експедиціях ІА НАН України з власними польовими дослідженнями, В. І. Польгуй створив цікаву, змістовну, науково обґрунтовану та виразну експозицію та виставки, які презентують унікальну давню історію та виявлені старожитності Коростенщини.

У 1999 р. В. А. Рудим по трасі нафтопроводу проводилася госпдогвірна розвідка. З шести пам'яток, виявлених ним на території Овруцького та Коростенського районів Житомирщини, за його даними, — три були давньоруським. На селищах Бондарівка, Васьковичі та Ігнатпіль виявлені матеріали, датовані В. А. Рудим X—XI ст. [Рудий, 1999]. На жаль, наведені прив'язки пам'яток є вкрай неточними і не деталізованими, а т.зв. схематичні плани неприпустимо схематизовані, що не відповідають вимогам до наукової документації. У результаті, як і з деякими пам'ятками В. О. Місяця, поселення в Бондарівці чітко локалізувати та ідентифікувати, не дивлячись на спеціальні пошуки, поки що не вдалося.

Проектована і збудована траса ЛЕП, на лінії прокладання опор якої працювала експедиція Рятівної археологічної служби в 2009 р. проходила по території Житомирської області у верхній течії і вододілах річок Уборти, Ужа та Ірші. Слід зазначити, що це одні з самих слабо обстежених районів Житомирської області та окраїнних територій історичної Овруцької волості. Тому поява там низки нововідкритих археологічних пам'яток була дуже важливою. Тим більше, що серед десятків інших, на території історичних меж Овруцької волості в звітах зазначалося не менше 20 пам'яток давньоруського часу в районі сіл Корошине, Забороччя, Кишин, Мала Глумча, Андрієвичі, Бастова Рудня, Неділище, Синявка, Михайлівка, Дворище, Сколобів, Давидівка. На деяких з пам'яток проводилися розкопки під будівництво опор ЛЕП. В якості доказів культурно-хронологічного визначення пам'яток фігурують «боковини» гончарних посудин, час виробництва яких визначався вмістом піску, домішок та характером випалу. Практично жодного вінчика, який є датуючим, не було знайдено і промальовано [Петраускас, Златогорський, Милян, Осаулчук, 2009]. На жаль, спеціальна перевірка і спроби знайти та додатково дослідити нововідкриті давньоруські пам'ятки силами Овруцької експедиції практично не дали позитивних результатів. В підсумку ми відмовилися від врахування всіх цих давньоруських пам'яток в нашій базі даних і картографування.

Дослідження давньоруських пам'яток північної частини історичної Овруцької волості

(колишнього Мозирського повіту Мінської губернії) на території сучасних Мозирського, Наровлянського, Єльського, Лельчицького районів Гомельської області Білорусі також мають приблизно ті самі етапи, що й в Україні. Опрацювання джерел дозволило нам картографувати і внести до бази даних 18 давньоруських пам'яток, які входять до території Овруцької волості (за Ю. І. Лозою). З інших 150 білоруських пам'яток X—XIII ст., що були нами картовані в дослідницькій рамці (Турово-Пінська земля), ще 14 пам'яток розташовані в безпосередній близькості до умовних меж Овруцької волості. Абсолютна більшість з цих пам'яток — курганні могильники. Детальна історія вивчення цих старожитностей південної Білорусі міститься в роботах П. Ф. Лисенка, Г. В. Штихова та інших дослідників [Штыхов, Лысенко, 1966; Лысенко, 1991; Поболь, 2004]. Схоже, що основним джерелом інформації про ці курганні могильники є рукопис «Сведения о городищах и курганах Минской губернии», який, імовірно, є збіркою відповідей на анкети, аналогічним АК Д. Я. Самоквасова, і зберігається в науковому архіві Інституту антропології МГУ [Лысенко, 1991, с. 161—182].

Відомості про курганні могильники, виявлені ще в позаминулому столітті вміщені також у Зводі пам'яток Гомельської обл. [Збор..., 1985]. Основою для інформації про курганні поховання дреговичів стали розкопки 672 курганів на 82 могильниках, здійснені в 1880-х рр. В. З. Завітневичем. [Завитневич, 1890; 1892]. Публікації досліджених комплексів, огляди та аналіз археологічних ситуацій давньоруського часу на території Мозирського повіту і суміжних теренів містяться в роботах Ю. В. Кухаренка, Л. Д. Поболя, П. Ф. Лисенка та В. В. Седова [Кухаренко, 1961; Поболь, 2004; Лысенко, 1991; Седов, 1982].

Територіальні західні краї Овруцької волості поза межами Житомирської області є маловивченими археологічно. Фактично для цих територій відомо менше десяти пам'яток давньоруського часу. Джерелами інформації про місцеві пам'ятки є АК В. Б. Антоновича та розвідки і огляди Б. А. Прищепи, який досліджує Рівненщину починаючи з початку 1880-х рр. [Прищеп, 2016].

Значиму роль в складанні та перевірці нашої універсальної бази даних та карти давньоруських пам'яток історичної овруцької волості мали різні державні зведення та реєстри історико-культурної спадщини. Для укладання синтезованої бази даних використовувалися дані та матеріали «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області», «Реєстру нерухомих пам'яток Житомирської області», паспорти на пам'ятки археології та інші подібні джерела. В результаті польових досліджень значні масиви даних про сотні нововиявлених та перевірених пам'яток археології були пере-

дані Овруцькою експедицією у формі статей до обласної редколегії «Зводу» та у форматі табличної форми Обласній інспекції для внесення до «Державного реєстру пам'яток археології Житомирської області». На превеликий жаль, програма «Зводу пам'яток» була закрита, відповідна група, як і раніше, — дієва обласна археологічна інспекція — знищені. Державний реєстр області з точними описами місцеположення та культурно-хронологічного визначення пам'яток опинився і розпорядженні «чорних копачів»-мародерів.

ОВРУЦЬКИЙ ПРОЕКТ, ОВРУЦЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ І ОВРУЦЬКА ВОЛОСТЬ

Ми вже зазначали, що ще під час роботи над кандидатською дисертацією на початку 1990-х рр. нам стало очевидним і було доведено існування окремого історико-соціального організму (ІСО) — літописної Овруцької волості, яка знайшла своє конкретне відображення як в письмових джерелах, так і чітко вималювалася археологічно [Томашевський, 1993, с. 53, 55]. Вивчення літератури про землі і волості Русі, її адміністративно-територіальний поділ, а також, про зміст і суть давньоруських волостей, підтвердили наші здогадки про значення і особливості статусу літописної Овруцької волості з поміж інших руських волостей. Окремішність Овруцької волості проявлялися при порівняльному зіставленні ключових параметрів давньоруських волостей. Серед таких параметрів цього ІСО слід зазначити: розмір, систему заселення, демографічний потенціал, історію виникнення, етнокультурні, антропологічні і племінні засади утворення, функціональні характеристики, господарські спеціалізації, статус тримання та домену, нарешті — унікальна мультикультурна етносоціальна спадщина Овруцької волості в сьогоденні. Всі ці особливості вимагали своєї спеціальної перевірки, окремого сучасного вивчення, систематизації, осмислення та оцінки. Такий високий науковий потенціал Овруцької волості та імовірні перспективи його вивчення дисонували з наявним рівнем археологічної дослідженості регіону, який був лише дещо більш вищим, ніж середній по регіону. Незважаючи на часті згадки в археологічній літературі найбільш ефектних артефактів Овруцького регіону — пірофілітових прясел та інших виробів з пірофілітового сланцю, цілеспрямоване систематичне вивчення старожитностей Овруцької волості не проводилося. Нагадаємо, що наші власні попередні польові дослідження кінця 1980-х — першої половини 1990-х рр. в межах програм обласного «Зводу пам'яток», дисертаційних розвідок та «Інвентаризації пам'яток радіаційно уражених територій» стосувалися, переважно, суміжних до Овруцької волості ре-

гіонів в басейнах річок Случі, Тетерева, нижнього Ужа та Прип'яті.

Для правильного розуміння динаміки якісно-кількісних змін САД Овруцької волості необхідно враховувати і аналізувати не тільки всю попередню історію археологічного дослідження відповідної території, але й ключові віхи історії особистих наукових пошуків автора в межах цієї проблематики. Наші польові дослідження Східної Волині — Житомирщини розпочалися в 1987 р. в складі групи з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області», під керівництвом М. П. Кучери. Паралельно нами збиралася база слов'яно-руських пам'яток цієї території для майбутнього дисертаційного дослідження, присвяченого аналізу системи заселення, палеоекології та господарству Східної Волині V—XIII ст. н. е. Ця робота була успішно завершена і захищена в 1993 р. Було проаналізовано етапи просторово-хронологічного розвитку древлянського племінного князівства та наступне утворення на цій території двох великих ІСО: Овруцької волості та Болохівської землі. Ще під час цієї роботи автору стала ясно зрозумілою нагальна необхідність і потенційна значимість спеціального дослідження літописної Овруцької волості. Адже аналіз історії польового вивчення та сукупності всіх відомих на той час історіографічних напрямків чітко показував, що як не парадоксально, Овруцька волость, як така, ніколи не була предметом і об'єктом жодного спеціального дослідження. Ба більше, навіть самий цей термін, назва і словосполучення практично не вживалися ні істориками ні археологами ¹.

Проведений нами попередньо історіографічний аналіз, а також, опрацювання і осмислення історії дослідження цієї території дозволили зробити основний висновок, що фактично ніколи і ніким не ставилося окреме питання про Овруцьку волость та спеціальне вивчення її території, природи, історії, населення і системи його заселення, спеціалізованої промисловості, культури, статусу, спадщини і пам'яток. Тому, викладаючи віхи загальної історії історико-археологічного вивчення території нашого дослідження ми вживали саме такі словосполучення, оскільки тільки в межах задуманого та реалізованого нами окремого наукового проекту, Овруцька волость та її пам'ятки були свідомо обрані предметом та об'єктом комплексного міждисциплінарного дослідження.

Ще на початку 1990-х рр. стало зрозумілим, що для успішного виконання визначених вище завдань потрібно розробити, спланувати і реалізувати спеціальний проект. «Проект

1. Овруцька волость згадується у відповідних місцях праць-зведень О. М. Рапова та Л. Є. Махновця [Рапов, 1977, с. 161—162, 174; Літопис руський, 1989, с. 44, 304, 354, 546].

комплексного вивчення і збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини Овруцького кряжу та середньовічної Овруцької волості» (Овруцький проект), його завдання, окремі програми, теоретичні і методичні засади було розроблено і оприлюднено ще до початку практичних досліджень [Томашевський, 1998a]. В результаті дуже непростих пошуків і, врешті-решт, — успішного отримання необхідної стартової організаційно-фінансової підтримки в 1996 р. розпочалися польові дослідження спеціально створеної Овруцької експедиції ІА НАН України. Також, ще до початку польових робіт, чітко усвідомлювалася обов'язкова необхідність зробити цей унікальний регіон найбільш детально дослідженим археологічно для реалізації максимально глибокого і розгорнутого комплексного дослідження та варіантів подальших реконструкцій. На сьогодні, такий досягнутий безпрецедентно високий САД окремого цілісного ІСО став ще однією якісно-кількісною особливістю Овруцької волості на тлі інших територій.

Завданням комплексної Овруцької експедиції, створеної та керованої А. П. Томашевським з 1996 р., було детальне польове дослідження території літописної Овруцької волості, виявлення, вивчення та збереження її історико-археологічної та палеоекологічної спадщини. З 1998 р. до роботи в Овруцькому проекті та експедиції приєднався С. В. Павленко, тоді ще студент, який зацікавився проблемами виробництва пряслиць та прикрас з овруцького пірофілітового сланцю. З 2008 р. в роботі експедиції приймає активну участь А. В. Борисов. Втративши початкову фінансову підтримку, з середини 2006 р. експедиція (Овруцька, або далі — Східноволинська) розпочала багаторічні розвідки за програмою «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області», аж до припинення дії та закриття зазначеної обласної програми у 2014 р.

Поруч з А. П. Томашевським, С. В. Павленком та А. В. Борисовим в складі експедиції в різні роки працювали 13 співробітників, пошукачів та аспірантів ІА НАН України. Також в польових роботах приймали участь 7 співробітників з інших наукових, музейних та навчальних інституцій, 13 вчителів-краєзнавців та 7 любителів-краєзнавців з усіх складових регіонів історичної Овруцької волості. Окремо слід згадати багатьох вчених, — колеґ географів, ботаніків, геологів та інших спеціалістів, що брали участь у дослідженнях. Разом з двома унікальними водіями — справжніми членами експедицій, це понад 50 осіб. Це без врахування численних студентів, учнів-гуртківців, гостинних господарів, небайдужих місцевих посадовців і аматорів.

Поточна бібліографія Овруцького проекту нараховує понад 70 позицій. Це наукові статті, публікації, підсумкові та аналітичні огля-

ди, в яких постулюються значимі методичні аспекти, формулюються основні тематичні дослідницькі програми проекту та їх результати, висвітлюються особливо важливі комплекси і окремі типи пам'яток, публікуються результати спеціальних аналізів та визначень окремих категорій і сукупностей артефактів та екофактів. 43 з цих робіт — авторські, або створені за його безпосередньою участю. Серед ключових публікацій слід назвати проміжні підсумки досліджень програм проекту, статті з аналізом систем заселення Овруцької волості, роботи про овруцьку околичну шляхту [Томашевський, 2002б; 2005; 2008; Томашевський, 2008]. Цілий блок статей присвячений ОПІ, окремим її галузям, виробничим пам'яткам, видобувничим кар'єрам, особливостям виробничих артефактів тощо. З цими роботами тісно пов'язані друковані роботи, присвячені мінералогічним визначенням, проблемам пірофілітової сировини та її використання [Павленко, 2005; 2006; 2008; 2010; Томашевський, 2005]. Окрему групу робіт складають публікації результатів дослідження окремих складових територій Овруцької волості: Овруцького кряжу, Коростенщини, давнього заселення басейні річок Жерева, Ірші, Уборті [Томашевський, 2016]. Спеціальні розлогі публікації присвячені дослідженням і узагальненням їх результатів стосовно городищ і укріплених пунктів та поховальних пам'яток [Томашевський, 2004; Томашевський, Павленко, 2008; Томашевський, Павленко, 2014]. Ще один напрямок досліджень представляють публікації визначень та осмислення аналізу різноманітних екофактів: палеоботанічних, палінологічних, геоботанічних, остеологічних [Безусько, 2000а; 2000б; Пашкевич, Томашевський, 2008; Журавльов, 2004]. Багато робіт написано у співавторстві з колеґами — фахівцями інших дисциплін, установ та країн, всього — 22 автори були залучені у публікаціях овруцького проекту. З початку 2000-х рр. стали з'являтися публікації та аналітичні осмислення матеріалів наших колеґ, що не були постійними учасниками проекту, але мали безпосереднє відношення до наукових розробок і тематики Овруцького проекту. За роки польових досліджень участь в роботі експедицій та польових семінарів Овруцької експедиції брали провідні спеціалісти давньоруської археології України. Успішно виконано низку магістерських дисертацій та дипломних робіт у НаУКМА та Київського Національного університету імені Тараса Шевченка по темах, безпосередньо пов'язаних з Овруцьким проектом.

Овруцька експедиція: етапи польових досліджень. Перший етап. Перші два сезони 1996—1997 рр. були присвячені інтенсивному науково-практичному знайомству з усіма історичними, археологічними, етнокультурними, природно-географічними, геолого-мінералогічними особливостями, пам'ятками та реліктами

території Овруцького лесового острова і Овруцького кряжу — ядра літописної Овруцької волості [Томашевський, 1998б].

Перш за все здійснювалися пошук та перевірка всіх відомих раніше пам'яток. Проводилися локальні розвідки місцевостей поблизу відомих або імовірних пам'яток і на підставі цих даних виконувалася корекція початкових паперових карт і переліків старожитностей. Спеціальні пошуки незнайдених відразу пам'яток (наприклад, В. О. Місця) продовжувалися і переходили у більш щільне і системне обстеження окремих мікрорегіонів. Вибудовувалася практична методика ведення мультисезонних кількарічних розвідок визначених територій. Освоєння регіону в цілому, численні організаційні, адміністративні, краєзнавчі знайомства та суто людські стосунки, які природно утворювалися у постійних членів експедиції та безперервний пошук нових додаткових джерел знань про Овруцький край допомагали знаходити та залучати нову, невідому раніше інформацію про історико-археологічні, культурні та природні пам'ятки Овруччини. У столиці волості — Овручі були вперше проведені наукові інтенсивні розвідки і нагляд за земляними роботами в умовах суцільної забудови історичної частини міста. В системі комунальних траншей для прокладання комунікацій співробітниками експедиції в 1997 р. були виявлені рештки різночасових культурних шарів та залишки археологічних об'єктів. Земляні роботи були зупинені і науковий нагляд перетворився на екстрені рятувочні дослідження. Були виявлені та зафіксовані залишки палеолітичної стоянки та давньоруської забудови з кількома заповненнями споруд Х—ХІІ ст. У результаті робіт цих та інших років вдалося визначити контури та площу поширення давньоруських та пізньосередньовічних культурних шарів Овруча. Проблеми історичної топографії, структури давнього міста та хронології його просторового і культурного розвитку вперше отримали достатньо надійні і аргументовані основи і документальні підтвердження [Томашевський, 2004].

Після перших, дуже успішних, сезонів в країні ускладнилася соціально-економічна та політична ситуація і польові роботи значно скоротилися в зв'язку з повною відсутністю фінансування. Тим не менше, нами проводилися обстеження окремих мікрорегіонів, активно тривав моніторинг земляних робіт в історичній частині Овруча, розпочатий в перші роки. У 2000 р. в лісах на південних відрогів Овруцького кряжу нам вдалося знайти унікальні давні кар'єри особливих декоративних відмін пірофілітового сланцю. У 2002 р. за підтримки районної влади були проведені розкопки на двох ключових спеціалізованих виробничих поселеннях по обробці пірофілітового сланцю і виготовленню пряслиць — Нагоряни І та

Прибитки І. Також паралельно були детально обстежені і археологічно досліджені виявлені вперше за допомогою місцевих краєзнавців давні кар'єри «Ями» [Павленко, 2005; 2008]. Такі професійні комплексні археологічні і палеоекологічні дослідження унікальних пам'яток визначеної нами ОПІ були проведені вперше в історії науки. В середині 2000-х рр. у розпорядженні Овруцької експедиції з'явилися перші, ще неточні, але цікаві і перспективні комплексні прогностичні ГІС моделі відомих та імовірних давньоруських археологічних пам'яток Овруцького кряжу. Протягом першого періоду автором були зроблені важливі спостереження та відкриття під час археологічних робіт навколо відновлюваних Михайлівського Золотоверхого і Успенського Києво-Печерської Лаври соборів та досліджень залишків Десятинної церкви у Києві. Обробка отриманих тут пірофілітових будівельно-оздоблюваних матеріалів, опрацювання бази даних по давньоруських кам'яних спорудах, робота з тисячами знахідок з майстерень Нагорян, Прибиток, та пірофілітових кар'єрів, магістерські роботи по пряслицях Києва та кам'яних натільних іконках дозволила завершити формулювання комплексної уяви про овруцьку середньовічну пірофілітову індустрію (ОПІ), її галузі, асортимент, основні центри, масштаби і техніку виробництва [Івакін, Томашевський, Павленко, 2010; Івакін, Томашевський, Павленко, 2013]. Перше десятиріччя Овруцького проекту і досліджень завершувалося узагальненням зібраної значної інформації, формуванням і осмисленням отриманої нової моделі системи заселення (СЗ) і їх представленням у низці публікацій 2006—2010 рр. [Томашевський, 2008; Томашевський, 2010, с. 185—187; Томашевський, Вовкодав, 2007; Павленко, 2010].

В результаті, крім загальної зведеної карти більш чітко вималювалися також просторові прогаліни і почала актуалізуватися проблема САД, її рівномірності та пов'язані з нею закономірності. Тому, приблизно з 2008 р. розпочався **другий етап польових досліджень** Овруцької експедиції, завданням якого було цілеспрямоване максимально можливе ущільнення нашої АК Овруцького кряжу (серцевини Овруцької волості) і паралельного розгортання обстеження інших складових регіонів волості. Цей інтерес був органічно пов'язаний з необхідністю порайонованого дослідження в межах програми «Зводу пам'яток» Житомирської обл. Поглиблені багаторічні мультисезонні розвідки проводилися за заздалегідь сформованими планами, на основі підібраних інформаційних і картографічних матеріалів із залученням всіх можливих і доступних видів прогностичного моделювання та наукового передбачення. У результаті, кількість знайдених археологічних пам'яток на кряжі практично подвоїлася порівняно з першим етапом. Невід'ємною складовою

покращення САД Овруцької волості були, крім кількісного зростання, також значні якісні зміни у ступені дослідженості та документованості наукового пам'яткознавства, неможливе раніше кардинальне розширення переліку параметрів і аспектів дослідження, які виділяються та фіксуються.

У межах наукових програм Овруцького проекту також проводилися спеціальні цілеспрямовані точкові розкопки (переважно, із паралельними охоронно-рятувальними завданнями). Вони дозволили значно розширити, поглибити і деталізувати інформацію про ключові для волості типи і різновиди пам'яток та археологічних ситуацій.

За роки функціонування проекту розкопки проводилися на всіх типах численних пам'яток волості. У 1996 р. шурфування, зачистки і невеликі рятувні розкопки проводилися на виробничому поселенні Нагоряни, комплексах городищ у Городці, Норинську та Листвині. У 1997 р. проводилися рятувні роботи в Овручі та Городці. Розпочалися спеціальні дослідження Д. Ю. Нужного на стоянці в Шоломках (1997—1998 рр.) [Нужний, 1998; 2000]. В 1998 р. знову прийшлося вести термінові рятувні роботи в Овручі. У 2002 р., як уже зазначалось, для вивчення деталей виробництва виробів з пірофілітового сланцю були проведені цільові розкопки на двох основних спеціалізованих поселеннях — Нагоряни I та Прибитки I, а також були археологічно досліджені виявлені у 2000 р. давньоруські кар'єри «Ями». В 2006 р. обмежені роботи велися на селищах Прибитки-Рудка та Полохачів. В цей же час невеличкі рятувальні роботи проводилися під час не санкціонованих земляних робіт на селищах Матвеевський сад в Скребеличах та Хлупляни-Лікарня. У 2008 р. були проведені рятувальні дослідження знищуваних курганів в Нагорянах та Городці. На останньому пункті раною весною розвідка Овруцької експедиції стикнулася з фактом навмисного знищення культурного шару та давньоруських об'єктів на значній площі селища в комплексі пам'яток Городця. Не погоджені земляні роботи по зведенню водовідвідних валів були зупинені, викликана обласна інспекція і в продовж двох днів були проведені рятувні роботи з розчищення і фіксації численних пошкоджених давньоруських об'єктів X ст., в тому числі — залишків споруд металургійного та лісохімічного виробництва [Томашевський, Павленко, 2008, с. 185—189]. У цьому ж 2008 р. проводилися обмежені дослідження на нововиявлених давньоруських городищах Великий Дивлин — Бучмани та Кремно-Путиловичі. У 2011 р. проводилися розкопки багатощарового поселення зарубинецького і давньоруського часу Шваби під Овручем. Шурфувалося поселення Рясне.

У 2012 р. після тривалих узгоджень вдалося організувати короткотермінові рятувні роз-

копки на селищі Кирдани, в результаті яких досліджені залишки пошкоджених оранкою виробничих об'єктів спеціалізованого давньоруського селища. Ці дослідження внесли важливі суттєві доповнення до нашого розуміння хронології, структури, технологічних особливостей осередків ОП [Павленко, Томашевський, 2013]. У 2013 р. крім щорічних розвідок були здійснені розкопки двох цікавих давньоруських пам'яток. Вдалося організувати рятувні розкопки на багатощаровому селищі Ласки (ур. Баранівка) Народицького району Житомирської області, яке знищується незаконними земляними кар'єрами, виявленими нашими попередніми розвідками. Значна частина площі поселення, пошкодженої одним з кар'єрів була нами розчищена, пронівельована, спрямлена та розкопана. Виявлені побутові та житлові споруди давньоруського часу та ями доби бронзи. Необхідно зазначити, що ці роботи фактично стали першими розкопками неукріпленого давньоруського поселення на території Овруцької волості і всієї Житомирщини. Розкопки в Ласках показали, крім іншого, високу планіграфічну щільність давньоруської забудови селищ в басейні р. Норинь і конструктивні особливості місцевого побутового будівництва. Навесні та восени цього ж року експедиція вела комплексні дослідження у відповідних кварталах Нагорянського лісництва, де до цього нами були виявлені давньоруські кар'єри, в яких видобувалися відміни овруцького пірофілітового сланцю, необхідні для виробництва пряслиць. Тут в лісі, паралельно зі зняттям детального тривимірного плану проводилися спеціальні пошуково-розвідувальні зондажі і шурфування з метою вивчення наявності, локалізації та ключових характеристик місцевого специфічного культурного шару.

У 2014 р. проводилися тривалі розвідки в різних регіонах Овруцької волості. У ході одного з таких обстежень на території Лугинського району в регіоні с. Теснівка в стінці невеликого піщаного кар'єру були виявлені залишки темної гумусованої плями злегка заглибленого невеликого об'єкту (ями) у збереженому заповненні якого були знайдені фрагменти ліпної кераміки зі значним вмістом крупної дресви. Сума ознак дозволяє обережно датувати ці цікаві матеріали раннім залізним віком. Цього ж сезону наша експедиція проводила чергові дослідження на східних краях історичної Овруцької волості в зоні безумовного відселення в результаті катастрофи на ЧАЕС. Зокрема, співробітники продовжували пошук імовірного місця розташування давнього городища у відселеному і безлюдному містечку Поліське (колишнє — Хабне-Кагановичі). У промисловій зоні, яка змінила після війни знищену забудову історичного центру містечка, нами був обстежений та по можливості — прошурфований відносно топографічно відокремлений округлий

відрог плато, де могли знаходитися давньоруські та середньовічні укріплення. Закладена траншея на схилі у місці імовірного місцезнаходження фортифікаційних споруд і шурфи не дали матеріалів давньоруського часу.

Усі ці, здійснені у різні роки розкопки, більшість із яких мала рятівний характер, дозволили кардинально поглибити, уточнити і деталізувати інформацію про археологічні пам'ятки, отриману в результаті розвідок. Всі основні види пам'яток — городища, посади, селища, давні копальні-кар'єри були піддані спеціальним точковим розкопкам в різних частинах історичної Овруцької волості. В ході цих розкопок практично всюди відбиралися комплексні палеоботанічні і палінологічні проби з чітко датованих археологічно житлових та господарських об'єктів. Те саме стосувалося ретельного відбору та визначення всіх остеологічних матеріалів. Опрацювання отриманих проб, визначення зразків і подальший аналіз дозволили вперше сформувати єдиний часо-просторовий палеоекологічний комплекс давньоруської Овруцької волості [Безусько, 2000а; 2000б; Пашкевич, Томашевський, 2008; Журавльов, 2004]. Важливою новацією розкопок спеціалізованих виробничих поселень Нагоряни, Прибитки (2002), Кирдани (2012), Городець (2008), розкопок давніх кар'єрів (2002, 2008, 2014) було застосування експедицією *повної промивки* всього змісту заповнення археологічних об'єктів. Різноманітні набори сепараторів і спеціально вироблені прийоми промивки дозволили відібрати всі мінеральні складові заповнення: заготовки, напівфабрикати, відходи виробництва, уламки порід пірофілітового сланцю та кварциту. Їх кількість вимірюється десятками тисяч, вага — тонами, археометрія займає неймовірно тривалі час та ресурси. Також результатом суцільної промивки природно-археологічної речовини заповнення об'єктів є отримання маси всіх наявних там побутових та виробничих артефактів і всіх різновидів екофактів — зернівок, пилку, макроботанічних решток, кісток і залишків всіх викопних істот, тощо.

У мережу найбільш повно і глибоко дослідженої в країні давньоруської територіальної системи заселення окремої Овруцької волості-князівства вмонтовувалися спеціально розкопані об'єкти. Ці детально досліджені пам'ятки утворили безпрецедентний інформаційний каркас датованих і проаналізованих комплексів артефактів та екофактів, індикаторів спеціалізованих виробництв, маркерів еколого-господарського освоєння території, свідчень динамічних трендів антропогенних перетворень та етнокультурних змін.

Повертаючись до головного базового науково-практичного завдання проекту — отримання якомога детальнішої АК і БД пам'яток Овруцької волості, нагадаємо, що основним

способом його виконання завжди були археологічні розвідки. Наш досвід понад 20-річного проведення таких пошуків настільки тривалий, об'ємний, масштабний, змістовний та безпрецедентний, що ми змушені були вдатися до класифікації самих типів та різновидів археологічних розвідок. В основі таких класифікацій були покладені різноманітні значимі аспекти: способи організації, типи попередньої підготовки джерел, просторові способи реалізації розвідок, щільність, час і термін проведення та низка інших критеріїв. Головними сукупними ознаками наших розвідок є їх багаторічний, мультисезонний, багатократний характер і спрямованість на максимально щільне і навіть суцільне обстеження.

На поточний період середини 2017 р. розвідками покрита вся територія історичної Овруцької волості. Існує різниця у просторовій щільності і тривалості проведених польових досліджень різних складових регіонів цього великого ІСО, площа якого перевищує 22000 км². Найдетальніше обстежений Овруцький лесовий острів — кряж, басейнові простори середніх течій рр. Ужа, Ірші та Уборті, басейни рр. Норині, Жерева, верхів'я р. Словечни. Відносно менше обстежені витoki рр. Уборті, Ірші, Ужа, міжріччя Случі — Ужа — Ірші, Звездаль та деякі інші мікрорегіони. В деяких регіонах, зокрема на Овруцькому кряжі, ми практично вичерпали ліміт та потенціал відкриття ще не знайдених досі пам'яток і володіємо знаннями про левову частку всіх археологічних пам'яток.

Отже, в результаті тривалих досліджень зараз сформована сукупно накопичена об'ємна БД і нерозривно пов'язана з нею АК. Сюди увійшли всі давньоруські пам'ятки, відомі до початку наших власних досліджень і пам'ятки, відкриті в ході реалізації Овруцького проекту. Особливістю зібраної нами БД є та обставина, що практично всі давньоруські пам'ятки, виявлені нашими попередниками були нами відвідані, ідентифіковані, локалізовані, перевірені, зафіксовані за єдиної системою реєстрації. Ця обставина визначає принципово якісно-кількісну відмінність нашої БД і АК від всіх інших. Таким чином, за 22 роки Овруцького проекту і 17 польових сезонів (1996—2015) виявлено і документовано більше 1000 різночасових археологічних пам'яток. В межах історичної Овруцької волості на сьогодні відомо 740 давньоруських археологічних пам'яток (770 разом із пам'ятками з території Білорусі). Сукупна виявлена площа цих пам'яток складає майже 1000 га.

В силу сукупності об'єктивних та суб'єктивних причин активні розвідки в межах Овруцького проекту були припинені в 2016 р., натомість тривали процеси первинного попереднього виявлення і прогностичного моделювання місцезнаходження пам'яток, йшло виявлення та поглиблене вивчення різноманітних першодже-

Таблиця 9. Вклад провідних науковців і наукових колективів у формуванні бази давньоруських пам'яток Овруцької волості

Періоди	Джерела	Кількість пам'яток
АК Антоновича	Анкети	63
—	К. О. Ставровський	30
—	В. Б. Антонович	146
XX ст.	В. О. Місяць	10
—	І. П. Русанова	45
—	М. П. Кучера	4
—	М. Б. Щукін	4
—	Р. С. Орлов	10
—	О. О. Тарабукін	21
—	Б. А. Звіздецький, А. В. Петраускас (ЖАЕ)	19
ОЕ	А. П. Томашевський (ОЕ)	449

рел інформації про імовірні пам'ятки. Таким чином, за останні кілька років було зібрано і проаналізовано дані про не менше 100 імовірних давньоруських пам'яток Овруцької волості. Всі вони взяті на спеціальний облік і чекають лише остаточної перевірки та уточнення параметрів під час цільового польового обстеження.

Нами враховані та відповідно картографовані місцезнаходження курганів та курганних груп, знайдені та локалізовані на різноманітних за часом створення, масштабами, деталізацією картографічних основах. Також картографовані місцезнаходження поховальних та поселенських пам'яток, які за назвами відповідних урочищ, ми, враховуючи наш багаторічний польовий досвід перевірки таких даних, з високою долею імовірності можемо вважати давньоруськими. Звісно, обидві ці категорії імовірних потенційних об'єктів ще чекають своєї спеціальної польової перевірки та відповідних процедур наукової фіксації. Сюди ж належить дані про імовірні пам'ятки, інформація щодо яких міститься в публікаціях регіональних краєзнавців.

Є ще одна категорія пам'яток, виявлених в останні три роки (після закриття обласної програми «Зводу пам'яток»). Це пам'ятки, дані про які надійшли від осіб, які раніше займалися незаконним т. зв. «приборним» пошуком, але яким було цікаво допомагати науковцям в отриманні важливої інформації та допомагати зберігати пам'ятки та інформацію про них. З певного моменту, матеріали, що виявляються на таких пам'ятках передаються науковцям і остаточно потрапляють до фондів і музейних експозицій ІА НАН України. Оволодівши необхідними прийомами фіксації пам'яток (прив'язки, координати, опис, топографічна характеристика) та отримавши досвід у культурно-хронологічному визначенні знахідок такі любителі здатні при-

носити реальну користь для наукових досліджень. Перебуваючи у постійному контакті з науковцями і отримуючи фахові консультації, такі місцеві любителі виконують в надзвичайно непростих сучасних фінансово-організаційних умовах функцію первинної розвідки і початкового виявлення пам'яток, перевірки непевної інформації тощо. Такі стандарти насправді дуже близькі до самої передової європейської (зокрема британської) практики залучення любителів «малих знахідок» до загального процесу наукового виявлення, подальшої охорони та розумного використання нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини. На жаль, такі прогресивні приклади у нас поки що одиничні, або навіть — унікальні.

* * *

Здійснений попередньо огляд дозволяє ще раз, вже сумарно, визначити основних дослідників і експедиційні колективи, на підставі розвідок і пошуків яких склалася джерельна база давньоруських пам'яток Овруцької волості. Аналіз об'єктивно вказує, що найбільш вагомий, кількісно об'ємний внесок у накопичення бази даних давньоруських пам'яток Овруцької волості зробили дослідження В. Б. Антоновича і К. О. Ставровського, І. П. Русанової, В. О. Місяця, Р. С. Орлова, О. О. Тарабукіна, Б. А. Звіздецького та А. В. Петраускаса. Половину з всіх 740 пам'яток X—XIII ст. було вперше знайдено в результаті спеціальних пошукових розвідок Овруцької експедиції (А. П. Томашевський, С. В. Павленко, А. В. Борисов). Уяву про кількісний розподіл давньоруських пам'яток Овруцької волості, знайдених різними вченими та експедиціями впродовж часу досліджень дають табл. 9 та рис. 5.

За нашими підрахунками, всього сукупно у дослідженнях території історичної Овруцької волості за всі роки брали участь не менше 140 дослідників. Вони, як правило, об'єднувалися і працювали в складі експедицій, або їх загонів чи підрозділів, яких ми нараховуємо півсотні. Найбільш чисельними були експедиції Ф. Р. Штейнгеля, П. М. Третьякова, Житомирська експедиція (Б. А. Звіздецький, А. В. Петраускас), експедиція РАС (О. М. Осалюк). Раніше ми зазначали, що впродовж майже двох десятків сезонів в Овруцькій експедиції під керівництвом А. П. Томашевського і С. В. Павленка працювало 50 учасників — науковців археологів та низка спеціалістів інших наукових дисциплін.

Повернімося до сукупної накопиченої кількості документованих нами давньоруських археологічних пам'яток літописної Овруцької волості. Отримана кількість відомих нам сьогодні 740 пам'яток X—XIII ст. Овруцької волості дозволяє провести співставлення з відповідною кількістю таких же пам'яток тієї самої території,

Антонович, АК		Анкети			Томашевський, ОЕ	
		Ставровський				
Русанова	Тарабу- кін	ЖАЕ	Мі- сяць	Ор- лов	☐ XIX ст. ☐ XX ст. ☐ Дослідження ОЕ, кінець XX — початок XXI ст.	
			Куче- ра	Щу- кін		

Рис. 5. Співвідношення складових джерел сукупної БД давньоруських пам'яток Овруцької волості

відомих на момент досягнення відповідних попередніх етапів наших досліджень. Порівняння кількості давньоруських пам'яток, зібраних нами з паперових джерел у 1993 р. і виявлених в результаті розвідок Овруцької експедиції демонструють багатократне збільшення кількості пам'яток, виражене в табл. 10.

Наочно демонструє кількісні зміни обсягу поступово накопичуваної інформації графік динаміки зростання кількості відомих давньоруських археологічних пам'яток літописної Овруцької волості (рис. 6; табл. 11).

Отже, збільшення кількості ми спостерігаємо для різних складових регіонів Овруцької волості з різною історією та рівнем попереднього вивчення в інтервалі від 5 до 9, та навіть, — до понад 11 разів, тобто більш ніж на порядок. Для палеолітичних пам'яток (східний граветт і епіграветт) кількість зросла більш ніж в 23 рази, адже, замість відомих раніше трьох таких пам'яток розвідками Овруцької експедиції було виявлено більше 70 нових пунктів. Супутнім позитивним бонусним ефектом детального археологічного обстеження тери-

торії є відкриття пам'яток раніше невідомих в цій зоні культур (зарубинецькі, вельбарсько-черняхівські), виявлення деяких й досі не до кінця ідентифікованих варіантів слов'янських культур та зовсім не відомих індустрій ранньої кам'яної доби та епохи бронзи.

З питаннями етапів зростання накопичуваної кількості відомих в різні часи давньоруських пам'яток пов'язане порівняння отриманої сучасної картини і обсягів з аналогічними показниками попередньої АК історичної Овруцької волості, реконструйованої нами на основі спеціального інформаційного опрацювання АК В. Б. Антоновича рубежу XIX—XX ст. (див.: табл. 3, 4; рис. 2).

Зведена таблиця динаміки зростання кількості відомих давньоруських пам'яток з урахуванням даних АК В. Б. Антоновича виглядає таким чином (табл. 11).

Окремого пояснення потребує від'ємна різниця між кількістю давньоруських пам'яток, відомих вже за часів АК В. Б. Антоновича і БД пам'яток X—XIII ст., які зараховувалися і аналізувалися нами протягом попередніх

Таблиця 10. Динаміка зростання числа відомих давньоруських пам'яток овруцької волості в цілому та її окремих складових територій

Території обстежень ОЕ	Етапи формування бази пам'яток			Збільшення кількості пам'яток, рази
	1993	2006	2017	
Овруцький лесовий острів-кряж	30	145	280	9
Коростенський р-н у басейні р. Уж	43	47	350	8
Лугинський р-н у басейні р. Жерев	4	5	46	11,5
Овруцька волость вся	157	160	740	5

Таблиця 11. Основні етапи зростання кількості відомих давньоруських пам'яток Овруцької волості

Територія	1900	1993	2006	2017
Овруцький кряж	75	34	145	280
Овруцька волость, вся	239	157	160	740

Рис. 6. Динаміка зростання кількості відомих археологічних пам'яток давньоруського часу літописної Овруцької волості

етапів наших досліджень. Таке пояснення пов'язане з важливими методичними нюансами. Коли ми зараз констатуємо, що ті чи інші археологічні пам'ятки з АК В. Б. Антоновича є давньоруським, ми спираємося на результати наших власних польових досліджень, в результаті яких стало можливим, в кожному конкретному випадку, з високою долею імовірності локалізувати, верифікувати та ідентифікувати пам'ятку, описану у АК 1897 і 1900 рр. Адаже при всіх перерахованих нами раніше високих якостях археологічних карт В. Б. Антоновича, вони, в силу самого характеру своїх першоджерел та тодішніх методичних стандартів не містили чітких прив'язок (крім топонімів) і культурно-хронологічних визначень сучасних форматів. Тобто, наявна в АК інформація є по суті орієнтуванням і підказкою на імовірну пам'ятку чи їх комплекс. Тільки виявивши такі старожитності сьогодні ми, крім іншого, можемо стверджувати існування відповідного пункту, означеного В. Б. Антоновичем. І тільки провівши численні розвідки в різних складових мікрорегіонах великої території такого ІСО як волость чи земля, дослідник отримує статистично повторюваний досвід ідентифікації пам'яток АК рубежу XIX—XX ст. Відповідно формується певна статистика результативності таких спеціалізованих пошуків, яка в підсумку дозволяє оцінювати загальний рівень достовірності і коректності такого важливого зведеного

джерела ексклюзивної інформації. Поки такого конкретного досвіду та власного обсягу знань не напрацьовано, дуже не просто довіритися поданій інформації столітньої давнини, правильно її розшифрувати та інтерпретувати без безпосереднього польового обстеження. Для наших попередніх зведень 1993 та 2006 рр. ми намагалися обирати ті повідомлення АК, які прямо чи опосередковано підтверджувалися даними інших, більш пізніх досліджень. І тільки реалізувавши значні обсяги багаторічних мультисезонних розвідок ми змогли документально перевірити інформацію АК В. Б. Антоновича, зрозуміти надзвичайно високий ступінь її достовірності та оцінити визначний науковий та пам'яткознавчий потенціал.

Доречі, пам'яткознавчий і пам'яткоохоронний потенціал Овруцької волості тепер стає наочно очевидним, як і катастрофічний стан обліку та охорони цих безцінних ресурсів з боку обласної влади та профільного міністерства. Адаже підрахунки однозначно свідчать, що з відомих на 2017 р. 740 давньоруських пам'яток (100 %) в держаному реєстрі перебуває 116 (15 %), а з них лише 44 (тобто 1/3 від зареєстрованих і 5 % від всіх відомих науці пам'яток X—XIII ст.) паспортизовані. А значна частина цих наявних паспортів є або свідомо підробленими документами, або такими, дані яких не відповідають існуючій дійсності.

СТУПІНЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДОСЛІДЖЕНОСТІ ОВРУЦЬКОЇ ВОЛОСТІ

Питання про визначення і оцінки САД території Овруцької волості вперше широко і розлого було поставлене і висвітлене нами в 2004 р. під час презентації результатів дослідження Овруцької волості 1996—2004 рр. на міжнародній конференції в Білоозері, РФ [Томашевский, 2008, с. 57—58]. З тих пір, зафіксована тоді картина, яка була підсумковою для перших 10 років проекту і проміжною стосовно всієї суми досліджень, значно, а по деяким параметрам, — докорінно змінилася.

Аналіз історії археологічних досліджень, визначення ключових віх і персоналій у процесі формування сукупної кумулятивної бази даних та давньоруської археологічної карти Овруцької волості має виняткове наукове і прикладне значення. Сформована безпрецедентно об'ємна, детально верифікована та документована база є джерельною основою для подальшого, незвично глибокого і детального аналізу системи заселення, демографії, етнокультурної структури, екології життєдіяльності, виробничого, соціального і культурного розвитку населення історичної Овруцької волості слов'яно-руської, середньовічної та модерної доби. Іншим, не менш вагомим та цікавим предметом наукового вивчення та узагальнення є аналітична

історія, ключові параметри та результати самого процесу досліджень і накопичення бази пам'яток в унікальному Овруцькому проекті. І суто науковий і пам'яткознавчий аспекти таких досліджень, нерозривно пов'язані зі спеціальними методичними розробками. Поступово, вже на другому етапі Овруцького проекту, ставало все більш зрозумілим і необхідним осмислення практики досліджень і коректної оцінки його змістовних результатів. Чим більше, довше і глибше тривали дослідження і чим більш об'ємними і унікально змістовними ставали їх результати, тим більше ми відчували потребу у розробці спеціального інструментарію для опису, аналізу і оцінки самого процесу наукового дослідження і формування його базису.

Практичне досягнення порівняно високого САД робить можливим і необхідним спеціальний аналіз та коректну оцінку цього процесу і самого явища. Це стає умовою подальшого практичного застосування переваг високого САД в реконструкціях систем заселення, палеоекологічному моделюванні, прогнозованому моделюванні і вірогідній оцінці археологічного потенціалу регіону або ІСО.

Поки повні сучасні БД і АК не зібрані і високий САД практично не досягнутий немає й нагальної потреби його оцінювати. Така оцінка фактично неможлива без порівняння, а порівнювати практично ні з чим. Постає проблема пошуку і організації співставної бази для коректного порівняння і наукових засобів вираження і оцінки якісної та кількісної різниці порівнюваних явищ, тощо.

Методика САД та її основні положення. Наші спостереження, розробки, узагальнення, напрацьовані послідовності дослідницьких операцій по методиці та практиці дослідження САД, які поступово накопичувалися впродовж

понад 10 років, ми спробували структурувати і систематизувати. Візуальні результати цих спроб представлені у двох схемах (рис. 7, 8), які відображають основні складові тематичні блоки методик САД та їх смислові та операційні взаємозв'язки.

Рис. 7 ще раз демонструє, що методика вивчення та оцінки САД має дві основні сфери застосування. По-перше, це власне наукові проекти, пов'язані з детальним археологічним обстеженням певної території і на цій джерельній основі подальші реконструкції населення, його просторового, демографічного, соціального, культурного та економічного розвитку. По-друге, застосування досягнутого високого САД для якісного, вірогідного і максимально точного моделювання археологічного потенціалу відповідної території з виходом на практичну перспективу організації документально обґрунтованого обліку та охорони комплексу місцевої історико-археологічної спадщини.

Методика вивчення та оцінки САД має також два основних таксономічні територіальні рівні застосування. Вона застосовується до досліджень на рівні певної території адміністративної, географічної одиниці або ІСО давнини. Також є більш сфокусований і менший за площею вимір — дослідження САД окремої археологічної пам'ятки або комплексу пам'яток. Опрацьована сукупність САД окремих пам'яток і їх територіальних груп утворює систему САД пам'яток тієї самої території, що і визначає зв'язок між цими двома рівнями. З цими територіальними рівнями певним чином пов'язана інша градація САД за способом досліджень — ступінь археологічної розвіданості та «розкопаності» відповідної території. Остання означає визначення міри і обсягу проведених розкопок відповідних пам'яток обраного культурно-хро-

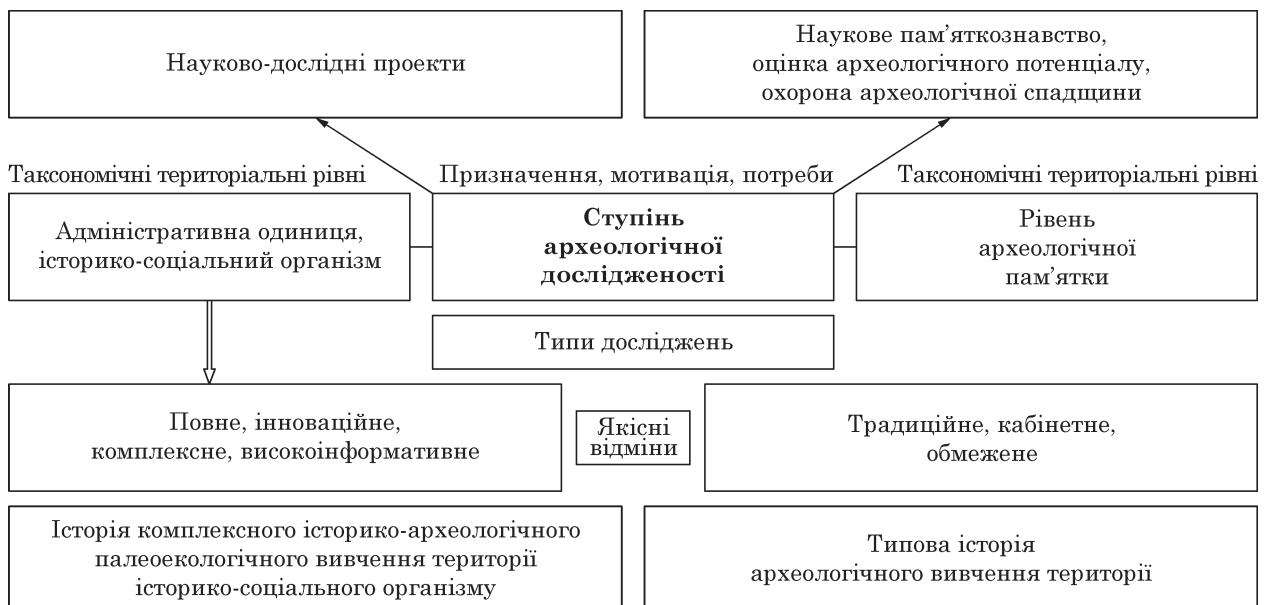

Рис. 7. Основні складові тематичні блоки методик САД та їх смислові та операційні взаємозв'язки

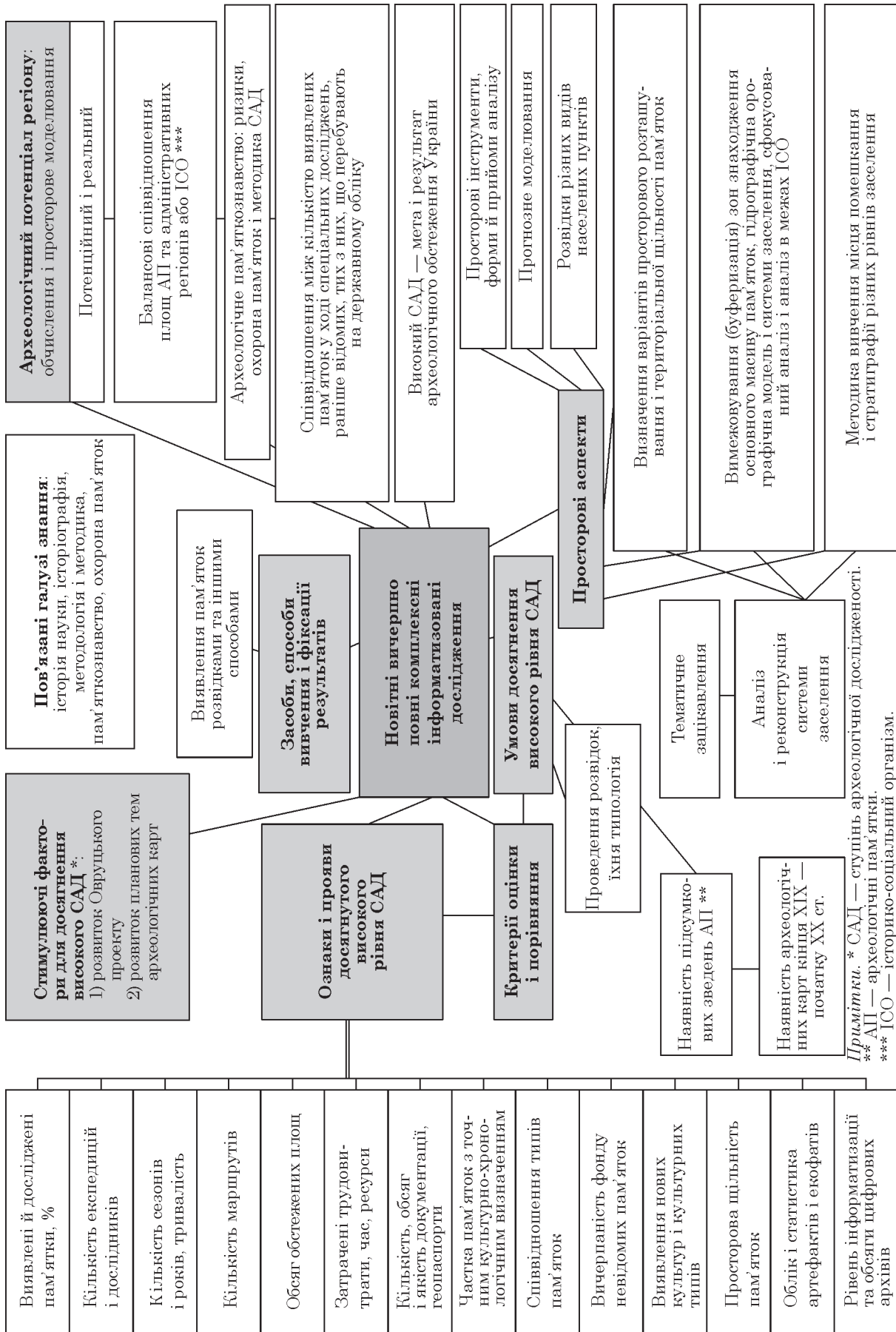

Рис. 8. Схема взаємозв'язків ознак, проявів, критеріїв і аспектів оцінки, умов і засобів досягнення високого САД ІСО

нологічного періоду та території, їх відсоток в загальному балансі площ цих пам'яток та визначення інших кількісно-якісних параметрів отриманих в результаті стаціонарних досліджень результатів.

Умовно виділяються два якісно-кількісно відмінних типи дослідженості, в даному контексті, переважно, — виявлення археологічних пам'яток. *Перше* — традиційне, «паперове» за способом фіксації результатів, природно обмежене в обсягах і таке, що складається стихійно і поступово, саме по собі для кожної з територій. *Друге* — свідомо і спеціально організоване, методично і інформаційно новітнє, тематично мотивоване, яке відштовхнувшись від базису знань початкового традиційного рівня прямує до максимально вичерпного обстеження території, виявлення максимально повного обсягу наявних тут пам'яток та їх подальшої сучасної наукової фіксації і розгорнутого аналізу. Таким чином, ці два типи дослідженості, по суті, є двома послідовними стадіями сучасного високофективного комплексного історико-археологічного дослідження певного регіону і наукової археологічної проблеми.

Звісно, вивчення і оцінка САД просто неможливі без спеціального звернення до історії археологічного вивчення обраної території. Ця історія включає вивчення ходу і практичних результатів всіх попередніх досліджень, визначення ролі та персонального внеску відповідних дослідників. Основна увага зосереджується на кількісно-якісному поетапному прирощенні джерельної бази відповідних темі археологічних пам'яток, вичерпності та надійності інформації про них. Підсумком є констатація наявності певної кількості виявлених та первинно верифікованих пам'яток, і умовні висновки щодо типовості або особливості САД території. Якщо цим етапом вивчення не обмежується, далі організовується подальше спеціальне поглиблено-розширене дослідження на інших

методичних, технічних та інформаційних засадах. Проведені нами підрахунки показують, що на основі типової історії досліджень і ретельно зібраній та максимально можливо перевіреній БД ми отримуємо знання про 1/10, максимально, — про 1/3 всіх реально існуючих археологічних пам'яток певного періоду чи культури на обраній території. З цих відомих лише не більше 1/3 пам'яток перебуває на офіційному обліку, тобто 1/20 всіх пам'яток відповідного культурно-хронологічного періоду.

Наш досвід показує також, що «типова» історія досліджень теж може мати більш ніж дієвий потенціал для внутрішнього збільшення без проведення додаткових новітніх польових досліджень. Тут показовим має бути досвід успішно захищеної в свій час магістерської дисертації Р. Наздрачова (НаУКМА), присвяченої пам'яткам салтівської культури на території України. Основні оглядові та узагальнюючі роботи провідних спеціалістів з цієї тематики містили інформацію про 40—80 пам'яток. Опрацювання масиву окремих публікацій матеріалів, повідомлень про польові дослідження та архівних звітів, зданих до початку 1980-х рр. дозволило збільшити чисельність вже відомих науці салтівських пам'яток не менше ніж на порядок, довівши її чисельність до більш ніж 800 одиниць.

Питання типової історії археологічних досліджень, коливання меж її кількісних і якісних параметрів і оцінки САД потребує своєї подальшої спеціальної перевірки та розробки.

На даний момент більшу увагу ми приділяємо розробці та вдосконаленню методики досягнення і оцінки вже отриманого відносно високого САД території обраних ІСО, природної чи адміністративної одиниці.

Необхідно вкотре підкреслити, що САД має яскраво виражений *порівняльний і відносний* характер, оскільки всі досягнуті результати в ході виконання об'ємного, детального і на-

Таблиця 12. Результати деяких археологічних розвідок, що забезпечили високий ступінь археологічної дослідженості відповідних регіонів

Регіон досліджень	Автори інформації	Площа регіону, км ²	Час початку робіт	Давньоруські пам'ятки до початку, кількість	Час визначення результатів робіт	Давньоруські пам'ятки в результаті робіт, кількість	Тривалість розвідок, сезони	Кількість разів збільшення
Міжріччя Дніпра — Десни	О. М. Веремейчик і 15 інших вчених	4070	1973	73	1988	260	15	3,5
Паволоч, Житомирська обл. (р. Роставиця)	Т. Бітковська, О. Бітковський	40	1994	8	1995	70	2	9
Малополовецьке — Яхни, (рр. Сobot — Кам'янка)	С. Д. Лисенко	17	1991	1	2005	16	14	16
Богуславський р-н, Київ. обл., Середнє Поросья (рр. Фоса і Нехворощ)	А. В. Борисов, А. А. Сорокун	127	2005	23	2016	94	11	4

жаль, — тривалого дослідження стають очевидними тілочки в порівнянні з іншими дослідженнями інших авторів, територій, тематик, методологій тощо. Копіткий, вкрай часозатратний і складний процес щільного детального мультисезонного польового дослідження та наступного ретельного камерального опрацювання, аналізу та осмислення отриманих результатів і матеріалів робить досягнення високого САД дуже непростою. Це означає, крім іншого, що база для коректних порівнянь Овруцького проекту або фактично майже відсутня, або дуже обмежена і обумовлена численними допущеннями та застереженнями. Ми спеціально збирали інформацію про такі, дуже не численні роботи, результати яких можливо було порівнювати з досягненнями Овруцького проекту. Такі дані подані у табл. 12.

Необхідно спеціально підкреслити, що перерахунки міри щільності, кількості пам'яток на одиницю площі, затраченого часу мають дуже відносний характер і сильно залежать від сукупної дії багатьох незалежних чинників і конкретних обставин. Найбільш значимим показником ми вважаємо *кількість* (кратність) *разів збільшення* виявлених археологічних пам'яток відповідної території.

Дані таблиці потребують додаткових коротких коментарів і доповнень. Давньоруські пам'ятки *міжріччя Дніпра і Десни*, які стали основою дисертаційного дослідження О. М. Веремейчик виявлялися протягом тривалого періоду [Шекун, Веремейчик, 1988]. На початку 1970-х рр. розпочалися масштабні розвідки і наступні розкопки пам'яток Х—ХІІІ ст., які вели В. П. Коваленко, Г. В. Кузнецов, О. В. Шекун. В наступне десятиліття до цих досліджень долучилася плеяда молодих вчених. Сукупно в цих тривалих роботах брало участь більше півтора десятки науковців. У результаті була отримана нова археологічна карта регіону, де нововідкриті раніше невідомі давньоруські пам'ятки склали 2/3 загальної кількості з трьох сотень. Таким чином, завдяки спеціальним дослідженням цього регіону вдалося збільшити число відомих пам'яток Х—ХІІІ ст. у 3,5 рази. В подальшому ці, чи не в перше отримані такі детальні і значимі цифри, були покладені в основу підрахунків загальної демографічної картини Русі [Толочко, 1989, с. 193—194]. Ця пряма апроксимація не враховувала ні природно-географічних, ні соціальних особливостей даної території і не брала до уваги її фактичну просторову тотожність з ядром заселення історичної Любецької волості. Звичайна й сьогодні, нерівномірність розміщення населення, викликана природними, історичними та соціальними факторами також є чинником, дію якого обов'язково потрібно враховувати, перетворюючи АК і схему заселення та використовуючи локальні ситуації в моделюванні глобальних соціодемографічних

картин. До кінця 1980-х рр. основна пошукова активність в цьому регіоні вщухла і змінилася аналізом здобутих матеріалів. На жаль, тодішні технічні та інформаційні умови, які сформували отримані дані у відповідних тогочасних «паперових» форматах, не дозволяють поки що, без спеціальної реорганізації цієї джерельної інформаційної бази, повноцінно використовувати і аналізувати дані з допомогою сучасних засобів і стандартів, в тому числі — й новітніх методик визначення і оцінки САД.

Роботи Т. Л. і О. В. Бітковських, проведені ними у 1994—1995 рр. в мікрорегіоні сс. Паволочі та Голуб'ятин стали, як нам відомо, першими, хоч і дуже стисло, опублікованими результатами фактично суцільного просторово регулярного обстеження обраної території [Бітковська, 1995, с. 133—142; Бітковський, 1995, с. 131—133]. В результаті кількість відомих виявлених пам'яток збільшилася в 9 разів, майже на порядок. Цей важливий досвід, методики безпосередньої реалізації, отримані наукові результати та матеріали обов'язково необхідно розлого вивчити, осмислити і опублікувати.

Локальні роботи С. Д. Лисенка в Малополовецькому дали значний ріст відомих пам'яток в цьому мікрорегіоні в порівнянні з однією давньоруською пам'яткою відомою тут попередньо. Подібні дослідження, які проводяться навколо багатодесятилітніх стаціонарних розкопок комплексів пам'яток ведуться також І. А. Готуном в районі Ходосівки. Результати цих робіт весь час оновлюються і чекають свого сумарного узагальнення і результуючого аналізу.

Нарешті, самий свіжий приклад спеціально проведених комбінацій кількох видів розвідок — це роботи А. В. Борисова і А. А. Сокоуна в басейнах допливів Росі на території Богуславського району Київської області¹. Тут завдяки спеціально організованам та проведеним кількарічним розвідкам вдалося збільшити число виявлених пам'яток в 4 рази. Ці роботи ні в просторовому ні в іншому вимірах не можна вважати остаточно і вичерпно закінченими, а отже цілком імовірно їх продовження і зміни у кількості виявлених пам'яток. Важливо, що ці дослідження А. В. Борисова проводилися на основі методичних прийомів і практичних навичок, отриманих їх автором під час участі у багаторічних дослідженнях Овруцького проекту.

У підсумку зазначимо, що збільшення кількості виявлених у ході спеціально організованих мультисезонних розвідок давньоруських пам'яток Овруцької волості в діапазоні від 5 до 9—11 разів виражає високий рівень досягнутого САД. Порівняння з наведеними вище чотирма проведеними дослідженнями не є повністю коректними. Адже не співставними є, перш за все, відповідні площі і масштаби. Також не

1. Див. статтю А. В. Борисова у цьому виданні.

виконується принцип порівняння співставних ІСО, мотиваційні мотиви і методичний супровід є різними, тощо. Тож можемо говорити лише про певні тренди і співвідношення, згідно яких САД овруцької волості, принаймні її серцевини на Овруцькому лесовому кряжовому острові наближається до показників суцільно обстежених територій. В числовому вираженні цей показник САД перевищує аналогічні показники для інших територій в 5—10 разів.

Ключовими ознаками досягнення високого САД є різке і відносно стрімке зростання кількості археологічних пам'яток (кількісно-якісний пороговий стрибок) паралельно і в нерозривному зв'язку з такими змінами у якості і обсязі інформації та якісними змінами у фіксації даних і результатів. Уяву про інші ознаки і прояви досягнутого високого САД Овруцької волості, критерії його оцінки, умови і засоби його досягнення та інші особливості дає зведена схема (рис. 8).

Серед означених окремих аспектів ми хотіли б звернути увагу на *тематичному зацікавленні*, як одній з головних рушійних сил та мотиваційному факторі у бажанні досягти якомога вищого САД. Так, в історії накопичення джерельної бази слов'яно-руських пам'яток Овруцької волості найбільший вклад внесли археологи, які мали спеціальний тематичний інтерес і намагалися реалізувати його в польових дослідженнях. Тематика, присвячена вивченню племінних древлянських структур, укріплених центрів та поховальних обрядів, етнокультурній і соціальній структурі пізньооплемінних і ранньодержавних структур забезпечила найбільш успішні та результативні виявлення і дослідження археологічних пам'яток (В. Б. Антонович, І. П. Русанова, Р. С. Орлов, Б. А. Звіздецький, А. В. Петраускас). В цьому контексті необхідно спеціально підкреслити виняткове значення одного окремого тематичного напрямку, який має виключне значення для усвідомлення необхідності свідомого досягнення найвищого ступеню археологічної дослідженості території конкретного ІСО. Мова йде про дослідження, аналіз і реконструкцію давніх систем заселення (СЗ) та інших тематичних галузей, безпосередньо і нерозривно з ними пов'язаних. Це палеодемографія, етнокультурна структура суспільства, екологія заселення і палеоландшафтний аналіз ресурсних зон давніх населених пунктів, нарешті — палеогосподарський аналіз. Саме для успішного, ефективного і вірогідного вирішення системи цих завдань абсолютно необхідним є високий рівень САД та якомога більш детальна АК. Адже виходячи з наших, уже наведених вище, підрахунків такі складні реконструкції і дослідницькі моделі будуть виглядати м'яко кажучи не дуже переконливими, якщо вони побудовані на знанні і даних, отриманих менш ніж з третини всіх реальних археологічних пам'яток. Звідси і

найважливіша роль Овруцького проекту і низки останніх планових тем відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України, присвячених збиранню і складанню новітніх максимально повних археологічних карт археологічних пам'яток IX—XVIII ст. н. е. території України [Борисов, Манігда, 2016; Моця, Томашевський, Борисов та ін., 2017]. Важливо також розуміти, що зв'язок між САД та вивченням СЗ взаємний і двосторонній. Детальне вивчення СЗ, її локальних конкретних проявів, способів освоєння відповідних орографічних, гідрографічних, ландшафтних (фаціальних) ніш допомагає створювати гнучкі, точні, статистично повторювані і вірогідні моделі давніх місць помешкання. По суті, це і є ні чим іншим, ніж прогнозним моделюванням розповсюдження пам'яток відповідної культурно-хронологічної групи в конкретному природному середовищі і етно-соціальному ландшафті. Сьогодні, при додержанні низки методичних умов, виконанні вимог до організації вихідних даних у певних логічних та технічних форматах таке прогнозне моделювання можуть реалізовувати складні комп'ютерні географічні інформаційні системи. Разом із сукупністю неінвазивних дистанційних засобів пошуку (геофізичні, геохімічні, радіолокаційні, лазерні, аерокосмічні методи) прогнозне моделювання є найбільш дієвим арсеналом новітньої світової археології у сфері пошуку і виявлення археологічних пам'яток. Отже, розвиток методик вивчення і моделювання систем заселення сприяє зростанню САД через більш ефективне і масове виявлення нових, ще не знайдених археологічних пам'яток і навпаки, підйом САД сприяє більш точному, детальному і вірогідному моделюванню ланок і вузлів системи заселення відповідного регіону. З системами заселення логічно і методично тісно пов'язаний також просторовий аспект вивчення та оцінки САД. Адже пошуки і розвідки площ і поверхонь археологічних пам'яток проводяться у відповідному просторі.

Одна з головних проблем — фокусування зон пошуку, їх звуження для отримання більш точних і дієвих моделей просторового розповсюдження і топографічних моделей різних типів пам'яток. Відомо, що пам'ятки зустрічаються не повсюдно, а переважно в певних рельєфно-гідрографічних умовах і їх комбінаціях. Вибір таких ніш для вибору місць помешкання чи поховання у кожному часі і в кожному соціумі має свої особливості і закономірності.

На нашу думку, певним чином можливо розвинути ідею Матса Мальмера, викладену Л. С. Клейном [2010, с. 41—51], про те, що для нівелювання фактору можливої нерівномірності археологічної вивченості території слід аналізувати знахідки, зроблені лише на орних землях, а потім порівнювати цей показник з усією площею всієї території і визначати середнє, більш зважене значення.

З точки зору методики САД, як один з варіантів, ми пропонуємо рахувати археологічні пам'ятки не просто на всій певній території, а на більш звужених, точніше сфокусованих територіях у відповідних еколого-господарських, морфологічно-ландшафтних, адміністративно-функціональних нішах. Ідея полягає у генеруванні засобами ГІС буферів певних радіусів навколо гідрологічних об'єктів (річкової мережі), які б охоплювали основні геоморфологічні, топографічні, ландшафтні ніші, статистично найбільш щільно і системно зайняті, заселені і освоєні різночасовим людськими колективами (популяціями), які лишили відповідні різновиди археологічних пам'яток. Мова має йти про буфери різного розміру, діаметрів та конфігурацій, які здатні визначити, зафіксувати і допомогти проаналізувати мінімальні, максимальні та усереднені відстані поселень і могильників від тодішніх (й сьогоднішніх) контурів і меж найближчої водної артерії або вузла. Розміри таких дослідницьких буферів розробляються, підбираються і перевіряються спеціально для кожного регіону і у відповідності до конкретної культурно-хронологічної групи пам'яток. Викладені міркування близькі тематично до ідей визначення зон заселення у Я. Риджевського [Rydzewski, 1986]. Також, буферизація навколо гідро-орографічної мережі відкриває унікальну можливість обчислювати площу самої цієї ніші найбільш масового перебування пам'яток і в середині неї — власне реальну сьогоднішню і прогнозу потенційну площу всіх пам'яток відповідного регіону. Таким чином ми отримуємо завдяки методикам САД реальну можливість оцінювати «вагу» і місце археологічних пам'яток в балансі площ відповідних адміністративних та географічних одиниць. Пам'яткознавче та пам'яткоохоронне значення такого інструменту не можливо переоцінити.

Триває підбір оптимальних форм і розмірів геометричних інструментів для вивчення, обчислення, порівняння і візуалізації САД обраних дослідницьких територій. Приклади застосування 6—кутників Мальмера, як однієї з найбільш корисних форм просторового інструменту аналізу можна знайти у статті А. В. Борисова в цій збірці.

Інші просторові особливості САД пов'язані з більш дрібними рівнями територіальних досліджень. Зокрема мова йде про *методику дослідження вибору місця помешкання та визначення тривалості і особливостей поетапного локального заселення*. З цим безпосередньо пов'язане спеціальне вивчення *стратиграфії заселення* і фактори, що її визначають. Традиційність і критерії вибору давніми людьми місць помешкання зв'язані з багатошаровістю або одноразовим існуванням поселення. Відсоток багатошарових поселень від всіх археологічних пам'яток певної території цікавий і пізнаваль-

ний не тільки з точки зору систем заселення, географічних ніш та традиційності. Реальні показники частки (коефіцієнту) багатошарових та моношарових пам'яток є одночасно показниками ступеню і якості археологічної дослідженості території. До проблем вибору місця помешкання та стратиграфії заселення близьке питання: чому певні археологічні пам'ятки помічалися людьми здавна, потрапляли до описів і археологічних карт, а інші пам'ятки так важко виявляються тільки сьогодні в результаті спеціальних пошуків? Наприклад, перевірка вже обстежених «пустих» місцевостей і розширення ойкумени обстежених територій починається з вибіркових пробних ділянок, потім поступово стається зімкнення мікрозон обстеження різних сезонів і епізодів, в результаті чого утворюється кумулятивне накопичення території повно обстежених регіонів і зон.

Навіть такий, досить стислий огляд деяких аспектів методики визначення та оцінки САД засвідчує, що за основними ознаками цей напрямок має самостійне наукове і практичне значення. Вивчення *ступеню археологічної дослідженості* може вважатися *окремою археологічною субдисципліною*, яка має свої об'єкт і предмет, цілі і завдання, методики та окремий інструментарій, специфічну джерельну базу, науковий апарат. САД виступає як мотиваційний стрижень, верхній щабель, сенс і квінтесенція процесів збору і аналітичного осмислення історії та історіографії досліджень. В професійному сенсі, для ефективної реалізації завдань і способів вивчення та оцінки САД науковець повинен досконало володіти вершинами польових археологічних навичок, мати глибокі знання в різноманітних археологічних галузях, а також у сфері сучасного наукового пам'яткознавства.

Антонович В. Б. Археологическая карта берегов Днепра от Вышгорода до устья Роси. — К., 1878.

Антонович В. Б. Археологическая карта Вольнской губернии // Труды XI АС в Киеве. — М., 1901. — Т. I. — С. 1—133.

Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (приложение к XV т. «Древности»). — М.: Изд. Имп. Московского Археологического Общества, 1895. — 139 с.

Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян // Материалы по археологии России. — 1893. — №. 11. — С. 1—78.

Антонович В. Б. Содержание актов об околичной шляхте // АЮЗР. — К., 1867. — Ч. IV, т. I.: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. — С. 1—62.

Безусько Т. В. До питання про природні умови існування середньовічних поселень на Овруцькому кряжі (за палинологічним даними) // Наук. зап. Києво-Могилянської академії. — 2000а. — Т. 18: Спец. випуск, ч. II. — С. 291—294.

Безусько Т. В. Палинологическое обоснование влияния антропогенного фактора на растительный покров Овручского кряжа в позднем голоцене (по

- матеріалам середньовекового поселення Городец // Тез. VIII молодіжної конф. ботаників в Санкт-Петербурзі. — СПб, 2000б. — С. 255.
- Бітковська Т. Л.* Досвід апробації нової пам'яткоохоронної методики на території Попільнянського району Житомирської області щодо збереження історико-культурної спадщини України // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.). — Житомир, 1995. — С. 133—142.
- Бітковський О. В.* Концепція системи суцільного пам'яткоохоронного пізнання за методом історико-культурної зйомки (до проблеми розкриття і захисту нерухомої історико-археологічної спадщини України) // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.). — Житомир, 1995. — С. 131—133.
- Борисов А. В., Манігда О. В.* Досвід розробки і реалізації бази даних археологічних пам'яток для дослідження систем розселення // АДІУ. — 2016. — Вип. 3 (20): Дослідження Київського Полісся. — С. 24—31.
- Виєзжев Р. І.* Розкопки курганів у Коростені та поблизу Овруча в 1911 р. // Археологія. — 1954. — Т. IX. — С. 145—153.
- Винокур І.* Древні Овруцькі каменерізи // Україна. — 1956. — № 22 (181). — Листопад. — С. 20.
- Гурвич Д. М. В. Н.* Тагищев и русская археологическая наука // СА. — 1956. — Вып. XXVI. — С. 153—164.
- Данилевич В.* Проф. В. Б. Антонович та Археологічний Музей І. Н. О. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. — К.: Заповіт, 1997. — Т. 2. — С. 379—390.
- Даниленко В. Н.* Славянские памятники I тыс. н. е. в бассейне Днепра // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 27—29.
- Жуковський К. А.* Пірофілітові сланці УРСР. — К.: Вид. АН УРСР, 1937. — 130 с.
- Журавльов О. П.* Тваринництво та мисливство у давньослов'янського та давньоруського населення Житомирщини // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 35—40.
- Завитневич В. З.* Вторая археологическая экскурсия в Припятское Полесье // ЧИОНЛ. — 1892. — Кн. 6. — С. 11—72.
- Завитневич В. З.* Из археологической экспедиции в Припятское Полесье // ЧИОНЛ. — 1890. — Кн. 4. — С. 1—29.
- Закревська Г. В.* Геологічні дослідження на північно-східній частині Волинського Полісся та на півночі Київщини // Труды Українського Науково-Дослідчого Геологічного Інституту. — К.: Вид. УНДГІ, 1928. — Т. II. — С. 3—44.
- Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гомельская вобласць / С. В. Марцэлеў (гал. ред.). — Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1985. — 383 с.*
- Звіздецький Б.* Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький та Народицький райони). — Коростень, 2008. — 130 с.
- Звіздецький Б. А.* Малинське городище древлян // АДІУ. — 2010. — Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — С. 534—540.
- Звіздецький Б. А., Польгуй В. І., Петраускас А. В.* Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 51—86.
- Звіздецький Б. А., Польгуй В. І., Петраускас А. В., Сірко О. В.* Дослідження Іскоростеня 2005—2008 рр. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 113—117.
- Івакін Г. Ю., Томашевський А. П., Павленко С. В.* Использование пиррофиллитового сланца и кварцита в строительном деле Южной Руси // Тр. Государственного Эрмитажа. — 2010. — Т. 53: Архитектура Византии и Древней Руси IX—XII веков. — С. 391—411.
- Інструкція для описання городищ, курганів і печер / Сост. Д. Я. Самоквасов, В. Б. Антонович. — К., 1874.*
- Інструкція для описання городищ, курганів і печер і для производства раскопок курганов // Тр. III АС. — К.: Тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1878а. — Т. 1. — С. LXIX—LXXXIII.*
- Івакін Г. Ю., Томашевський А. П., Павленко С. В.* Середньовічна овруцька індустрія пірофілітового сланцю і кварциту та монументальне зодчество давньоруського Києва // АДІУ. — 2013. — Вип. 11: Середньовічні міста Полісся. — С. 56—70.
- ІР НБУВ* (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського), ф. I, спр. 8197 (Антонович В. Б. Матеріали до історично-географічного словника. Овруцький повіт).
- ІР НБУВ*, ф. XXXI, спр. 1749—1758 (Листи К. А. Ставровського до М. Ф. Біляшівського).
- ІР НБУВ*, ф. I, спр. 7847а (Ставровский К. Археологические исследования в Овручском и Новоград-Вольнском уезде).
- Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). — К.: Мапа, 2010. — 300 с.*
- Карамзин Н. М.* История государства Российского: в 12 т. — СПб: Типография Н. Греча, 1818. — Т. 1. — 456 с.
- Карасев А. Н.* Планы Ольвии как источники для исторической топографии города // МИА. — 1956. — Вып. 50. — С. 9—34.
- Карта археологических древностей Волынской губернии / Нанесение памятников древности произведено в 1887 г. в Волынской Губернской Чертежной [Карты] / [сост.] губ. землемер, коллежский советник Иванов. — 1 : 420000, 10 вёрст в дюйме. — [Житомир]: б. и., [1887]. — 1 л.: многокрас.; 92 × 110 см // НБУ ім. В. І. Вернадського. Сектор картографічних видань. — № 11754.*
- Клейн Л. С.* Формула Монтелиуса (шведский рационализм в археологии Мальмера). — Донецк, 2010. — 258 с.
- Козловская А. Н.* Пиррофиллитовые сланцы с. Збранок на Вольни // Минеральное сырье. — 1936. — Т. II, № 4. — С. 73—77.
- Козубовський Ф. А.* Записки про дослідження археологічні коло Коростеня року 1925. — Коростень: Нове Село, 1926. — 24 с., 19 табл.
- Колеснікова В. А.* До історії дослідження курганів в Коростені та Овручі в 1911 році // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 166—168.
- Костриця М. Ю.* Дослідник Волині і Галичини Готфрід Оссовський // Історія української географії: Всеукраїн. наук.-теор. часопис. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. — Вип. 1 (11). — С. 27—30.
- Костриця М. Ю.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. — Житомир: МАК., 2001. — 360 с.
- Кухаренко Ю. В.* Курганы у с. Селец // МИА. — 1963. — Вып. 108. — С. 316—319.
- Кухаренко Ю. В.* Славянские древности V—IX веков на территории Припятского Полесья // КСИИМК. — 1955. — Вып. 57. — С. 33—38.

- Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полеся. — М.: АН СССР, 1961. — 39 с., табл. (САИ. — Вып. Е1-57).
- Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі // Археологія. — 1979. — Вип. 29. — С. 62—72.
- Кучера М. П. Звіт про обстеження городищ на Волині й Поділлі у 1973 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/18. — 27 с., 11 табл.
- Кучера М. П. Звіт про розвідку городищ у 1975 р. (Житомирська область) / НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/27. — 21 с.
- Кучера М. П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 72—82.
- Кучера М. П. Отчёт о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов на в 1985 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/30. — 27 с.
- Левицький О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843—1893). Историческая записка о её деятельности. — К., 1893. — 142 с.
- Левицький І. Довгинецька палеолітична стація. Попереднє повідомлення // Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка. 1929. — К., 1930. — Вип. III. — С. 153—160.
- Левицький І. Ф. Стоянка в ур. Піщаному біля Народич // Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка. 1930. — К., 1931. — Вип. IV. — С. 191—235.
- Левицький І. Ф. Бондарівська неолітична стація — майстерня кремінних виробів // Волинський науково-дослідний музей. — Житомир, 1928. — Т. I. — С. 43—66.
- Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. // АП УРСР. — 1952. — Т. IV. — С. 70—77.
- Літопис руський / Пер. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI + 591 с.
- Лысенко П. Ф. Дреговичи. — Минск: Наука и техника, 1991. — 244 с.
- Мезенцева Г. Дослідники археології України. — Чернігів: Сіверянська думка, 1997. — 206 с.
- Місяць В. О. Звіт про археологічні розвідки на Житомирщині за 1961 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1961/55. — 7 с.
- Місяць В. О. Короткий звіт про археологічні розвідки на Житомирщині за 1956 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/40. — 6 с.
- Місяць В. О. Короткий звіт про археологічні розвідки на Житомирщині 1954 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1954/32. — 22 с.
- Моця О., Томашевський А., Борисов А., Павленко С., Мисак В. База даних археологічних пам'яток України 2-ї половини XIII — початку XVIII ст.: завдання та методика // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. — К., 2017. — Вип. 26. — С. 11—13.
- НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 126, 10 л. (Третьяков П. Н. Отчёт об археологических разведках в Житомирской и Каменец-Подольской областях в 1949 г.).
- НА ИИМК РАН, ФА, ф. 1 (Императорская археологическая комиссия (1859—1917), альбомы О. 319, О. 377, О. 415).
- НА ІА НАНУ (Науковий архів Інституту археології НАН України), ф. 3 (С. С. Гамченко), спр. 46, 109 арк. (Гамченко С. Раскопки 1924 г. на Вольни).
- НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 61, 150 арк. (Гамченко С. Записная книжка № 4. Дневник археологических исследований на Коростенщине).
- НА ІА НАНУ, ф. 4 (І. Ф. Левицький), спр. 2, 137 + 30 с., 57 табл., 53 рис., мапа, 3 плани. (Левицький І. Археологічні дослідження в районі: Народичі — Ст. Шарно — Уманці — Булев — Селець — Болотниця Коростенської округи, року 1925).
- НА ІА НАНУ, ф. 4, спр. 4, 27 + 4 с., 6 рис., мапа. (Левицький І. Археологічні дослідження в Коростенській і Волинській округах, року 1927 (Коротке подання)).
- НА ІА НАНУ, ф. 60 (фонд ПМК), оп. 7 (ПМК / Коростень), спр. 1—36 (Матеріали Коростенської археологічної експедиції 1934 р.).
- Нужний Д. Ю. Епіграфетські пам'ятки Овруцького краю // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 37—56.
- Нужний Д. Ю. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького краю // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1998. — Вип. 2. — С. 72—90.
- Орлов Р. С., Терпиловский Р. В. Отчёт о разведках в Житомирской области в составе экспедиции «Вольнь» / НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/21. — С. 62—68.
- Оссовский Г. О. О находках предметов каменного века в Вольнской губернии // Тр. III АС. — К.: Тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1878б. — Т. 1. — С. 171—180.
- Оссовский Г. О. Откуда привозился красный шифер, встречаемый как в древних храмах, так и в других памятниках Киева // Тр. III АС. — К.: Тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1878а. — Т. 2. — С. 159—164.
- Отчёт Городецкого музея Вольнской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля. С 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г. — К.: Типография Н. А. Гиричь, 1905. — 82 с.
- Отчёт о деятельности общества исследователей Вольни за 1909 год // ТОИВ. — Житомир, 1911. — Т. VI. — С. I—XVI.
- Павленко С. В. Дослідження Малинського городища у 40-х роках XX століття // АДІУ. — 2016. — Вип. 4 (21): Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. — С. 103—110.
- Павленко С. В. Изготовление бусин, крестиков и образков из пиррофиллитового сланца на специализированных поселениях средневековой Овручской волости // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Международная научная конференция, посвящённая 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной. — СПб: Нестор-История, 2006. — С. 145—148.
- Павленко С. В. Исследование производственных комплексов овручской средневековой индустрии пиррофиллитового сланца в 2002 г. // Наук. зап. з української історії: зб. наук. ст. присвяч. пам. В. В. Седова. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 195—209.
- Павленко С. В. Исследования древнерусских специализированных поселений по обработке пиррофиллитового сланца (на примере поселения Прибытки-I) // Сельская Русь в IX—XVI веках / Отв. Ред. Н. А. Макаров, С. З. Чернов; сост. И. Н. Кузина. — М.: Наука, 2008. — С. 241—252.
- Павленко С. В. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження // АДІУ. — 2010. — Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — С. 157—166.
- Павленко С. В., Томашевський А. П. Дослідження давньоруських пірофілітообробних майстерень біля с. Кирдани на Овруцькому краю // АДІУ 2012 р. — 2013. — С. 154—155.
- Пашкевич Г. О., Томашевський А. П. Палеоботанічний комплекс давньоруської Овруцької волості //

- Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 56—73.
- Петраускас А. В., Златогорський О. С. Милан Т. Р., Осаульчук О. М. Археологічне обстеження (розвідки). 2009: у 3-х т. / НА ІА НАН України. — 2009.
- Петров В. П. Памятники корчаковского типа (По материалам раскопок С. С. Гамченко) // МИА. — 1963. — Вып. 108. — С. 16—38.
- План Городища древняго Коростеня и окрестности онаго [Карты; Рукопис] / Снимал инструментально квартирмейстерской части капитан Стых ноября 20-го 1823 года. Чертил подпрапорщик Кафтарев. — 1: [8 400]; 100 саж. в дюйме. — Б. м., 1823. — 1 к., краш. — тушь, акварель; 52 × 55 см / НБУ імені В. І. Вернадського. Сектор картографічних видань. — № 13671.
- Поболь Л. Д. Древности Туровщины. — Минск: Белорусская наука, 2004. — 143 с.
- Прищепя Б. А. Погоринські міста в Х—ХІІІ ст. — Рівне: Дятлик М., 2016. — 297 с.
- ПСРЛ (Полное собрание русских летописей). — Т. II: Ипатьевская летопись / Под ред. А. А. Шахматова. — СПб: Типография М. А. Александрова, 1908. — XVI с. — 938 стб. — 87 с.
- Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. / Под ред. Б. А. Рыбакова. — М.: МГУ, 1977. — 264 с.
- Раппопорт П. А. Церковь Василия в Овруче // СА. — 1972. — № 1. — С. 82—97.
- Рудий В. Селища древлян на Житомирщині (за матеріалами досліджень 1999 року) // АДІУ. — 2004. — Вып. 7. — С. 257—269.
- Русанова И. П. Археологические памятники второй половины I тысячелетия н. е. на территории древлян // СА. — 1958. — № 4. — С. 34—36.
- Русанова И. П. Курганы полян X—XII вв.. — М.: Наука, 1966. — 72 с. (САИ. — Вып. Е 1-24).
- Русанова И. П. Отчёт о работе Волынской экспедиции в 1973 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/43. — 9 с., 6 ил.
- Русанова И. П. Отчёт о работе Древлянского отряда Днепровской Славянской левобережной экспедиции за 1962 год / НА ІА НАН України, ф. 64, 1962/27. — 9 с.
- Русанова И. П. Отчёт о работе Правобережного отряда Черниговской экспедиции ИИМК АН СССР за 1959 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/20а. — 22 с.
- Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — М.: Наука, 1966. — 100 с. (САИ. — Вып. Е1-2).
- Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. (культура пражского типа). — М.: Наука, 1976. — 216 с.
- Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным // СА. — 1960. — № 1. — С. 63—69.
- Самойловський І. М. Стародавній Коростень // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 190—199.
- Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния / Состав. Д. Самоквасов. — СПб, 1888. — 99 с.
- Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982. — 328 с.
- Сендульский А. Местечко Искорость Овручского уезда // Волынские епархиальные ведомости. — 1880. — Неофициальная часть — № 7. — С. 360—361.
- Тарабукин О. О. Археологічні дослідження Товариства дослідників Волині і Волинського науково-дослідного музею на Житомирщині в першій третині ХХ ст. // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р., Житомир). — Житомир, 1995. — С. 31—36.
- Тарабукин О. О. Волинський центральний музей — регіональний осередок вивчення археологічної спадщини Східної Волині (1900—1924 рр.) // АДІУ. — 2012. — Вып. 9: Історія археології: дослідники та наукові центри. — С. 287—294.
- Тарабукин О. О. До історії вивчення археологічних старожитностей Олевського району на Житомирщині (XIX — перша третина ХХ ст.) // АДІУ. — 2013. — Вып. 11: Середньовічні міста Полісся. — С. 230—242.
- Тарабукин О. О. Початки археологічного вивчення Житомирщини (кінець XVIII — третя чверть XIX ст.). — Житомир: М. Косенко, 2003. — 40 с.
- Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времён. Книга вторая. — М.: Императорский Московский Университет, 1773. — 543 с.
- Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К.: Наук. думка, 1989. — 256 с.
- Томашевський А. П. Изучение систем заселения Овручской волости в Овручском проекте // Сельская Русь в IX—XVI веках. — М.: Наука, 2008. — С. 50—73.
- Томашевський А. П. Програма изучения минерально-сырьевой базы Южной Руси X—XIII вв. н. э.: задачи, результаты, перспективы // Археоминералогия и ранняя история минералогии: Материалы междунар. семинара (Сыктывкар, Республика Коми, Россия; 30 июня — 4 июля 2005). — Сыктывкар, 2005. — С. 136—137.
- Томашевський А. П., Вовкодав С. В. Археолого-геоинформационная система «Овручский проект» // Археология и геоинформатика [Электронный ресурс]. — М., 2007. — Вып. 4. — CD-ROM.
- Томашевський А. П., Гавритухин И. О. Славянское поселение Тетеревка I. — К.: ИА НАНУ, 1992. — Препр. — 91 с.
- Томашевський А. П., Павленко С. В. Городища и укрепления средневековой овручской волости // Міста Давньої Русі: Зб. наук. пр. пам. А. В. Кузи. — К.: Стародавній Світ, 2014. — С. 470—512.
- Томашевський А. П. Археологічне пам'яткознавство Житомирщини: історія, потенціал, проблеми та перспективи // Наук. зб. «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: Косенко, 2002а. — Т. 25: Історія міст і сіл Великої Волині. — Ч. 2. — С. 69—77.
- Томашевський А. П. Археологічні дослідження літописного Вручого в Овруцькому проекті // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 264—278.
- Томашевський А. П. Дослідницькі програми і особливості Овруцького проекту вивчення і збереження спадщини середньовічної Овруцької волості // Наук. зап. з української історії: Зб. наук. ст. присвячений пам'яті В. В. Седова. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вып. 16. — С. 186—194.
- Томашевський А. П. Коростенщина в Овруцькій волості // АДІУ. — 2016. — Вып. 4 (21): Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. — С. 12—17.
- Томашевський А. П. Населення Східної Волині V—XIII ст. н. е. (Система заселення, екологія, господарство): дис. канд. іст. наук. — К., 1993. — 406 с.
- Томашевський А. П. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту) // Археологія. — 1998а. — № 2. — С. 151—155.

- Томашевський А. П. Овруцький проект: досвід реалізації комплексного міждисциплінарного вивчення і збереження історико-археологічної спадщини середньовічної Овруцької волості // Нові технології в археології. — Київ; Львів, 2002а. — С. 170—176.
- Томашевський А. П. Попередні підсумки археологічних досліджень Овруцької археологічної експедиції у 1996—1997 роках на території Овруцького району Житомирської області // АБУ 1997—1998 рр. — 1998б. — С. 45—48.
- Томашевський А. П. Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: результати, нові підходи та перспективи АДІУ. — 2010. — Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — С. 174—206.
- Томашевський А. П. Середньовічна Овруцька волость і феномен Овруцької околичної шляхти // Наук. зап. з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 466—489.
- Томашевський А. П., Павленко С. В. Городець. Комплекс археологічних пам'яток біля с. Городець Овруцького району Житомирської області // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 156—196.
- Томашевський А. П., Павленко С. В. Нові пам'ятки римської доби на території Житомирського Полісся // Oium. — 2014. — Вип. 4: Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова. — С. 211—222.
- Третяков П. Н. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. // КСИИМК. — 1941. — Вып. X. — С. 120—124.
- Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX в.). — СПб: Наука, 2002. — 676 с.
- Тутковский П. А. Древнейшая добывающая промышленность Волини / П. А. Тутковский // ТОИВ. — Житомир: Електр. типографія насл. М. Дененмана, 1915. — Т. XI, вип. 1. — С. 167—198.
- Тутковский П. А. Побережье реки Норина в Овручском уезде (Геологическое и географическое описание) // ТОИВ. — Житомир, 1911. — Т. VI. — С. 59—220.
- Тутковский П. А. Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя ріки Славечни. Геологічний та геоморфологічний опис // Тр. фіз.-мат. відд. ВУАН. — 1923. — Т. 1. — Вип. 1. — 71 с.
- Тутковский П. А. Узбережжя ріки Вужа (у середній його течії). Геолог. і геоморфолог. опис // Наук. зап. орган. Київ. н.-д. кафедри. — 1926. — Т. 3, вип. 2. — С. 100—158.
- Тутковский П. А. Узбережжя ріки Жерева (геол. та геоморфологічний опис) // Тр. фіз.-мат. відд. ВУАН. — 1925. — Т. 1, вип. 6. — 43 с.
- Тутковский П. А. Узбережжя ріки Уборти (геол. та геоморфологічний опис) // Тр. фіз.-мат. відд. ВУАН. — 1925. — Т. 1, вип. 4. — 222 с.
- Фехнер М. В. Наконечник ножен меча из кургана близ Коростеня // СА. — 1982. — № 4. — С. 243—244.
- Фотинский О. А. Могильник каменной кладки в урочище Княже Новоградволинского у. // АЛЮР. — К., 1904. — № 6. — С. 229—231.
- Хойновский И. А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси и опись древностей, собранных мною с объяснениями и XX таблицами рисунков. — К.: Тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1896. — Вып. I. — 244 с.
- ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), ф. 166 (Народний комісаріат освіти Української РСР), ф. 166, оп. 6, спр. 3394, арк. 47—51. (Звіти про роботу Волинського науково-дослідного музею за 1924/25, 1925/26 р.).
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3404, 122 арк. (Матеріали про роботу ВНДМ (Звіти за 1925—27 рр. та інш.)).
- Черв'як К. Шляхта околиць на Коростенщині. — Коростень, 1928. — 20 с.
- Шекун А. В., Времейчик Е. М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 93—110.
- Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волинской губ., произведенные в 1897—1900 гг. // АЛЮР. — К., 1904. — Т. 4—5. — С. 136—182.
- Штыхов Г. В., Лысенко П. Ф. Древнейшие города Белоруссии. — Минск: Наука и техника, 1966. — 87 с.
- Щукин М. Б. Отчёт о работе Полесской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в 1976 г. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/104. — 12 с.
- Щукин М. Б. Славянское поселение Суцаны-Хмельник на реке Уборти // Древние памятники культуры на территории СССР. — Л.: Наука, 1982. — С. 93—103.
- Яковенко Н. Україна аристократична: генеалогічні новели // На переломі. Друга половина XV — перша половина XVI ст.: Історія України в прозових творах та документах. — К.: Україна, 1994. — С. 301—343.
- Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919—1934). — К.: НКП ІКЗ, 2016. — 368 с.
- Ярмошик І. Археологічне минуле Житомирської області // Житомирщина: Історичний нарис. Навчальний посібник. — Житомир: Полісся, 2008. — С. 7—26.
- Ярмошик І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX—XX століть. — Житомир: Волинь; Рута, 2006. — 216 с.
- Ярмошик І. І. Звіт про роботу археологічної експедиції в 1986 році / НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/140. — 7 с.
- Яроцкий Я. В. Из Искорости в Народичи (Путевые заметки) // Памятная книжка Волинской губернии на 1901 год. — Житомир: Волинская губернская типография, 1900а. — Отд. II. — С. 60—69.
- Яроцкий Я. В. Искорость (Из путевых заметок) // Памятная книжка Волинской губернии на 1901 год. — Житомир: Волинская губернская типография, 1900б. — Отд. II. — С. 53—59.
- Яроцкий Я. В. К топографии г. Овруча. В эпоху до второй половины XVI века // Памятная книжка Волинской губернии на 1903 год. — Житомир: Волинская губернская типография, 1902а. — Отд. II. — С. 3—17.
- Яроцкий Я. В. Краткий отчет о раскопке курганов Речицкого могильника // ТОИВ. — Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902б. — Т. 1. — С. 92—117.
- Яроцкий Я. В. Могильники по среднему течению р. Уборти // АЛЮР. — К., 1903а. — № 3—4. — С. 173—193.
- Яроцкий Я. В. Раскопки курганов у с. Андревичей, Волинской губ. // АЛЮР. — К., 1903б. — № 5. — С. 329—332.
- Kohn A., Mehlis C. Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im ostlichen Europa: nach polnischen und russischen Duellen bearbeitet und herausgegeben. — Jena: H. Costenoble, 1879. — 440 s.
- Rydzewski J. Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza // Archeologia Polski. — 1986. — Т. XXXI, z. 1. — P. 125—194.

А. П. Томашевский

A. P. Tomashevskiy

ИСТОРИЯ И СТЕПЕНЬ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ЛЕТОПИСНОЙ ОВРУЧСКОЙ ВОЛОСТИ

В статье представлен обзор истории изучения древнерусских археологических памятников летописной Овручской волости. Выделены основные этапы истории археологических исследований Овручской волости. Особое внимание уделено процессу постепенного накопления количества выявленных памятников X—XIII вв. Отдельно подробно анализируется содержание и значение археологической карты профессора В. Б. Антоновича. Проводится сравнительный анализ с предшествующей сводкой памятников профессора Д. Я. Самоквасова и современной археологической картой — базой данных памятников Овручской волости древнерусского времени. Подводятся итоги суммарно накопленной картине летописной Овручской волости, составленной в результате всех предыдущих исследований. Отдельно и специально освещается современный этап, связанный с деятельностью Овручской экспедиции ИА НАН Украины. Подается описание основных принципов и этапов полевой деятельности Овручского проекта. Отмечаются радикальные количественные и качественные изменения базы источников древнерусских памятников, которые произошли в результате исследований Овручской экспедиции, начиная с 1996 г. Констатируется достигнутая беспрецедентно высокая степень археологической изученности Овручской волости, как отдельного историко-социального организма. В статье определяются и анализируются основные признаки, условия и проявления достигнутой высокой степени археологической изученности территории волости. Дается характеристика ключевых принципов, содержания составных частей и значения параметров методики изучения и оценки степени археологической изученности.

Ключевые слова: археологическая карта, археологический потенциал, археологическое памятниковедение, база данных, древнерусский, историко-социальный организм, Овручская волость, Овручский кряж, Овручский проект, Овручская экспедиция, Овручская пиррофиллитовая индустрия, степень археологической исследованности, система заселения, В. Б. Антонович, Г. Оссовский, К. А. Ставровский, И. П. Русанова, Б. А. Звиздецкий.

ANNALISTIC OVRUCH VOLOST HISTORY AND DEGREE OF ARCHAEOLOGICAL STUDY

The article gives an overview of the history of the study of ancient archaeological monuments of the annalistic of Ovruch principality. The main stages of the history of archaeological research of Ovruch volost are distinguished. Particular attention is paid to the process of gradual accumulation of the number of known (identified) monuments of X—XIII centuries. Separately, the content and significance of the archaeological map of Professor V. Antonovich are analyzed in detail. A comparative analysis is carried out with a preliminary layout of the monuments of Professor D. Samokvasov and a modern archaeological map and a database of Old Russian monuments of the Ovruch volost. Summing up the totally accumulated picture of the annalistic Ovruch volost, compiled as a result of all previous studies. Separately and specifically highlights the modern stage associated with the Ovruch expedition of the IA NASU. A description of the basic principles and stages of the fieldwork of the Ovruch project is given.

Significant radical quantitative and qualitative changes in the source base of Old Russian monuments, which occurred as a result of research Ovruch expedition, since 1996. The unprecedented high level of archaeological research of the Ovruch volost, as a separate historical and social organism, is noted. The article defines and analyzes the main features, conditions and manifestations of the achieved high level of archaeological research of the territory of the Volost. The description of the key principles, the content of the constituent parts and the value of the parameters of the methodology for studying and assessing the degree of archaeological research is given.

Keywords: archaeological map, archaeological potential, archaeological monument, database, ancient Russian, historical and social organism, Ovruch volost, Ovruchsky ridge, Ovrutsky project, Ovruch expedition, Ovruch pyrophyllite industry, degree of archaeological research, settlement system, V. Antonovych, G. Ossovskyi, K. Stavrovskiy, I. Rusanova, B. Zvizdetskiy.

Одержано 19.06.2017